
Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΩΣ ΘΕΩΡΙΑ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ*

HELMUT REICHELT

Στην οικονομική επιστήμη υπάρχει ένα πεισματικά επανερχόμενο πρόβλημα που αποτελεί διαρκές σκάνδαλο και παρενοχλεί μονίμως την επιστημονική αυτοκατανόηση. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα είδος μεταφυσικής υποθήκης, που φέρει η επιστήμη αυτή, και εμφανίζεται διαρκώς απροσδόκητα, ακόμη και όταν πιστεύουμε ότι έχουμε απαλλαγεί απ' αυτό μια για πάντα. Θα προσπαθήσουμε να το περιγράψουμε ακριβέστερα με τη βοήθεια ενός χωρίου από τη *Θεωρία της οικονομικής εξέλιξης* του Schumpeter: «Ενώ άλλοι συγγραφείς χαρακτηρίζουν, περιστασιακά μόνον, το κεφάλαιο ως άθροισμα αξιών – όπως ο Turgot, Say ... Storch, ... ή παρακάμπτουν κατά κάποιον τρόπο αυτή την αντίληψη – ... ο Tuttle εξηγεί το κεφάλαιο με σαφήνεια και μονοσήμαντα ως απόθεμα αξίας, το οποίο εκφράζεται σε χρήμα αλλά δεν αποτελείται από αυτό, χωρίς να εξετάζει την ιδιαίτερη μορφή αγαθών την οποία λαμβάνει, ή τη συγκεκριμένη χρήση του». Ο Schumpeter επιστρά εδω την προσοχή μας σε μια «μορφή εμφάνισης» της αξίας, που πολύ σπάνια θεματοποιείται ρητά στην οικονομική επιστήμη· όμως αυτό ακριβώς το ιδιόμορφο αξιακό φαινόμενο συνδέεται στενά με μια κατάσταση πραγμάτων, την

* Σημείωση της Σύνταξης των *Αξιολογικών*: Η ελληνική μετάφραση του άρθρου του H. Reichelt αποτελεί πρώτη δημοσίευση αυτού του κειμένου. Τη μετάφραση από τα γερμανικά έκανε ο Γιώργος Τσιώλης.

οποία η οικονομική επιστήμη πολύ ευχαρίστως θα εξόριζε απ' το επιστημονικό της πεδίο: γίνεται λόγος για μια αντικειμενική, άνευ ποιότητας ποσότητα, που συνδέεται με τα συγκεκριμένα πράγματα, χωρίς εν τούτοις να ταυτίζεται με αυτά. Ο Schumpeter ορίζει με ακρίβεια: «Πραγματικά ανακύπτει το ερώτημα: Πώς είναι δυνατόν να εμφανίζονται οι αξίες κάποιων αγαθών ως κάτι αυτοτελές; Η αξία δεν μπορεί να χωριστεί από το αντικείμενο στο οποίο έχει επενδυθεί»¹.

Η αξία, για την οποία γίνεται εδώ λόγος, περιγράφεται ως κάτι αφηρημένο, που είναι κατά κάποιο τρόπο «συνδεδεμένο», «συγκολλημένο» με το συγκεκριμένο υλικό αντικείμενο, αλλά ωστόσο δεν ταυτίζεται άμεσα με αυτό. Τούτο το «απόθεμα αξίας» εμφανίζεται ως αντικειμενικό, ανεξάρτητο από την ανθρώπινη συνείδηση, όπως η έννοια «φυσική συνείδηση» στην εγελιανή *Φαινομενολογία του πνεύματος*: θα μπορούσε να υπάρχει, ακόμη και αν εγώ δεν υπάρχω. Μπορώ νοερά να εξαφανίσω τον εαυτό μου και αυτή να υπάρχει παραταύτα. Ένα σκανδαλώδες μεταφυσικό αντικείμενο, το οποίο δεν θα έπρεπε να υπάρχει καθόλου. Για μια οικονομική επιστήμη, της οποίας οι θεωρητικές κατασκευές οφείλουν την καταγωγή τους σε μια κατ' αρχήν υποκειμενιστική αφετηρία, και κατά συνέπεια – όπως διατυπώνει ο Schumpeter – «οι αξίες» μπορούν «να ζουν μόνο εντός μιας συνειδήσεως», δεν μπορεί να υπάρχει μια τέτοια αντικειμενική αξιακότητα ή αξιακή ιδιότητα.

Και η Joan Robinson επισημαίνει με τη σειρά της το πρόβλημα αυτό. Στην αντιπαράθεσή της με τον νεοκλασικισμό αναπτύσσει τη θέση: «Εδώ και αρκετό καιρό δεν ασχολείται κανείς πια με ποσότητες οφέλους, ωστόσο συνηθίζεται ακόμη να συγκροτούνται μοντέλα, στα οποία εμφανίζονται ποσότητες «κεφαλαίου», χωρίς όμως να δηλώνεται πουθενά τίνος πράγματος πο-

1. Josef Schumpeter, *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, 7η έκδοση, Βερολίνο 1964, σ. 189. Ο Hans-Georg Backhaus στις πραγματείες για τη μαρξική θεωρία έχει αναφερθεί επανειλημμένα σ' αυτή την πλευρά της προβληματικής της αξίας. Πρβ. π.χ. "Between Philosophy and Science: Marxian Social Economy as Critical Theory", στο: *Open Marxism, 1. Dialectics and History*, Werner Bonefeld, Richard Gunn και Kosmas Psychopedis (επιμ.), Pluto Press, Λονδίνο 1992, σ. 54 έπ.

σότητα πρέπει να είναι αυτό. Όπως αποφεύγεται συνήθως το πρόβλημα του να δοθεί στην έννοια του οφέλους ένα πρακτικό περιεχόμενο με το σχεδιασμό ενός διαγράμματος, έτσι ξεπερνιέται και το πρόβλημα του να δοθεί στην ποσότητα του «κεφαλαίου» ένα νόημα, μέσω της μετατροπής του σε αλγεβρικό πρόβλημα. K είναι το κεφάλαιο, ΔK είναι η επένδυση. Τι είναι όμως το K ; Τι μπορεί να σημαίνει; Κεφάλαιο, φυσικά»².

Παραπάνω περιγράψαμε απλώς το ότι η Joan Robinson επεσήμανε, σ' αυτή τη σύντομη κριτική της, την απαρχή μιας «επιστημονικής» οδού διαφυγής – την όσο το δυνατόν καθολική μαθηματικοποίηση –, την οποία ακολούθησε η επιστήμη εν όψει της όλο και περισσότερο συνειδητής δυσαρέσκειας που προκαλεί η εν λόγω κατάσταση πραγμάτων. Στην ίδια την κατάσταση πραγμάτων – στην ως αντικειμενική εμφανιζόμενη και άνευ ποιότητας ποσότητα, η οποία επιπλέον έχει την ιδιότητα να αυξάνεται – γίνεται αναφορά με επιθετική διάθεση: «Αν υπάρχει λοιπόν οποιαδήποτε τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους, πρέπει αυτή να πηγάζει γενικά απ' το ότι οι κεφαλαιοκράτες μπορούν να μετατρέπουν τους συντελεστές τους από μια μορφή που τους αποφέρει ένα χαμηλότερο εισόδημα σε μια άλλη που υπόσχεται υψηλότερο. Τότε όμως δεν είναι οι συγκεκριμένες συστάσεις των συντελεστών δεδομένες, αλλά μια αφηρημένη ποσότητα “κεφαλαίου”. Το τι εννοεί η πρόταση, μια ορισμένη ποσότητα “κεφαλαίου” παραμένει η ίδια όταν αλλάζει η μορφή της, παραμένει μέχρι σήμερα ένα άλυτο μυστήριο»³.

Πιο συγκεκριμένα επ' αυτού πρέπει να επισημάνουμε ότι η Joan Robinson εκθέτει την κριτική της αυτή κατά την αντιπαράθεσή της με τους επιστημονικούς αντιπάλους της: η ίδια θεωρεί τη μεταφυσική κατάσταση πραγμάτων ως απρόσεκτο γλωσσικό σχήμα των θεωρητικών των μοντέλων, του οποίου η χρήση ανάγεται σε τελική ανάλυση ως αλόγιστο, μη επιστημονικό κατάλοιπο στη σχολαστική παράδοση εννοιολογικών παιγνίων (καθαρότητας). Αν σταθούμε στην ίδια την πραγματικότητα και όχι σε

2. Joan Robinson, *Doktrinen der Wirtschaftswissenschaft*, Μόναχο 1965, σ. 85.

3. *Ο.π.*, σ. 75.

απλές έννοιες, τότε θα έχουμε αμέσως επιτυχή αποτελέσματα. «Όπως σε όλες τις οικονομικές κατηγορίες, πρέπει και εδώ να βασιστούμε σε χονδροειδείς αλλά προφανείς στον υγιή κοινό νου διαφοροποιήσεις, και όχι σε σχολαστικούς ορισμούς που περιγράφουν την έννοια ακριβέστερα απ' το αντικείμενο»⁴.

Είναι ωστόσο αμφίβολο αν η Joan Robinson καταφέρει να απελευθερωθεί εντελώς από τέτοιες διατυπώσεις, όταν στρέφεται απευθείας προς το αντικείμενο. Τι είδους αντικείμενο είναι αυτό που περιγράφεται ως «εναποθηκευμένη αγοραστική δύναμη» (44), που χαρακτηρίζεται ως «συσσωρευτής αξίας» (45), ως «απόθεμα αγοραστικής δύναμης» (41), ως «αγοραστική δύναμη... που ενσωματώνεται σε μια χρηματική ενότητα» (40); Όλα αυτά είναι «περιγραφές του αντικειμένου», που αναμφίβολα «είναι προφανείς στον υγιή κοινό νου», είναι όμως η επιστημονικότητά τους διασφαλισμένη; Τι καταφέρει στην πράξη η Joan Robinson με αυτή την απευθείας σύλληψη του αντικειμένου; Δεν κάνει το ίδιο με αυτό που εκείνη χρεώνει στους νεοκλασικούς ως μεταφυσική; Ένα άκρως μυστικιστικό αντικείμενο, το οποίο έχει προστά της: μια δύναμη, που διαφοροποιείται από την ενότητα χρήματος, η οποία όμως ταυτόχρονα παίρνει σάρκα και οστά μέσω αυτής της ενότητας χρήματος: το χρήμα, άρα, είναι η ενσωμάτωση μιας καθολικής δύναμης: η δύναμη αυτή είναι επιπλέον «συσσωρευμένη» σε κάποια αγαθά... Όλα αυτά είναι βέβαια προφανή στον υγιή κοινό νου, αλλά πιθανότατα μόνο διότι – για να αναφερθούμε στον Χέγκελ – ο ίδιος ο υγιής κοινός νους είναι ο μεγαλύτερος μεταφυσικός.

Τι έχει να πει άραγε ο επιστήμονας για έναν ορισμό αντικειμένου που περιγράφεται ως εξής: «Κάθε ανταλλάξιμο εμπόρευμα εκθέτει τον εαυτό του και ταυτόχρονα μία συγκεκριμένη ποσότητα αγοραστικής δύναμης σε σχέση με άλλα αγαθά» (σ. 41); Δεν είναι το εμπόρευμα ούτως ή άλλως πάντα ανταλλάξιμο; Άλλως πώς μπορεί να είναι κάτι διπτό, μια αφηρημένη ποσότητα δύναμης, που ολοφάνερα προσελκύει άλλα αγαθά και ταυτόχρο-

4. Joan Robinson, *Die Akkumulation des Kapitals*, Βιέννη 1958, σ. 23.

να κάτι άλλο; Ένα αντικείμενο που στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτε. Τι είδους ποσότητα δύναμης είναι αυτή που είναι συσσωρευμένη εκεί, που μπορεί να διατηρηθεί σε πάρα πολύ διαφορετικά αντικείμενα ως ταυτόσημό τους, που είναι, άρα, δυνατόν να συσσωρεύεται σε διαφορετικές μορφές;

Θα αρκεσθούμε σ' αυτά τα παραδείγματα. Ήδη το γεγονός ότι η προβληματική αυτή εμφανίζεται κατ' επανάληψη, ότι, ανεξάρτητα από την εκάστοτε ως προς την αξία θεωρητική τοποθέτηση, διατυπώνεται ως μια «αντικειμενική» αξία, δείχνει πως δεν πρόκειται σε καμιά περίπτωση για ένα υποκειμενικό κατασκευάσμα του νου, που μπορεί να καταλογιστεί στο μεμονωμένο επιστήμονα, αλλά για κάτι αντικειμενικό, διυποκειμενικό, για κάτι που διατηρείται ίδιο στο χρόνο. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα αν είναι γενικά δυνατόν να τα βγάλουμε πέρα στην οικονομική επιστήμη χωρίς αυτή τη μεταφυσική γλώσσα. Συγκεκριμένα: μήπως κάθε έννοια αυτής της επιστήμης εμφανίζει αυτή τη «μεταφυσική» συνεπαγωγή. Ίσως κατορθώσουμε να αντικαταστήσουμε μια απατηλή διατύπωση με μια λιγότερο απατηλή, αλλά το πρόβλημα καθεαυτό δεν θα έχει απαλειφθεί μ' αυτόν τον τρόπο: σαν την αρχαία Λερναία Ύδρα εμφανίζεται εκ νέου, όσα κεφάλια και αν κοπούν από τούτο το μεταφυσικό τέρας. Το αργότερο στην εξίωση της κυκλοφορίας και στις μακροοικονομικές σκέψεις γίνεται πάλι λόγος για ποσότητες αξίας, για όγκους αξίας, για ροές αξίας, εκείνες λοιπόν τις αντικειμενικά εμφανιζόμενες και άνευ ποιότητας ποσότητες, αυτές τις σχεδόν εμπράγματα υπάρξεις, που «παραμένουν ίσως στην αλλαγή των μορφών». Πιο εκλεπτυσμένα εμφανίζεται πάλι στους «εθνικούς όγκους αγαθών», στα «εθνικά μεγέθη αγαθών», στο «κοινωνικό προϊόν», στο «σύνολο παραγωγικών επιδόσεων».

Τι περίεργη κατάσταση πραγμάτων είναι αυτή; Μια αφαίρεση στο ίδιο το αντικείμενο που δεν μπορούμε να την αντιληφθούμε, και ωστόσο επιφέρει συνέπειες σε κάθε έννοια; Είναι άραγε το ίδιο με αυτό που ο Μαρξ χαρακτήρισε ως αξιακή αντικειμενικότητα, μια πραγματική αφαίρεση δηλαδή, που υπάρχει ως αφαίρεση; Υπάρχουν στον Μαρξ εκφράσεις που ενισχύουν

μια τέτοια αντίληψη. Στην *Κριτική* αναφέρεται: «Αυτή η αναγωγή εμφανίζεται ως μια αφαίρεση, αλλά είναι μια αφαίρεση που εκτελείται μέρα με την ημέρα μέσα στη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής. Η ανάλυση όλων των εμπορευμάτων σε χρόνο εργασίας δεν είναι καθόλου μεγαλύτερη αφαίρεση, αλλά ταυτόχρονα ούτε λιγότερο πραγματική απ' τη διάλυση όλων των οργανικών σωμάτων σε αέρα»⁵. Εδώ τονίζεται η διατύπωση: πραγματική ανάλυση. Εξισώνεται τούτη με τη διάλυση όλων των οργανικών σωμάτων σε αέρα: Θέλει άρα μ' αυτό να πει ότι είναι μια αφαίρεση, που υπάρχει στην πραγματικότητα, έξω απ' τα κεφάλια των συμμετεχόντων, σε αντίθεση λοιπόν προς μία ιδεαλιστική αφαίρεση; Αυτό θα επαναληφθεί για άλλη μια φορά ξεκάθαρα στο *Κεφάλαιο*. Κεφάλαιο είναι μια εν διαδικασία πραγματική αφαίρεση: «Εκείνοι που εξετάζουν την αυτονόμηση της αξίας ως απλή αφαίρεση, ξεχνούν ότι η κίνηση του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι *in actu* η αφαίρεση αυτή» (24, 109).

Τούτη η κατάσταση πραγμάτων μπορεί ίσως να αποδοθεί κατά τον πιο κατάλληλο τρόπο με τη βοήθεια μιας έκφρασης που πρότεινε ο Alfred Sohn-Rethel: Πραγματική αφαίρεση (*Realabstraktion*) – μια αφαίρεση που είναι αντικειμενική, που υπάρχει πέρα και έξω απ' τη διάνοια, που δεν έχει καμιά σχέση με τη συνείδηση των συμμετεχόντων. Σε αυτή την κατεύθυνση φαίνεται να κινούνται και οι σκέψεις του Adorno. Στην *Αρνητική διαλεκτική* αναφέρει: «Πραγματικότητα που δεν είναι παραστατικά δεδομένη, αλλά λειτουργικά, αφηρημένα καθεαυτή»⁶, ή: δεν χρειάζεται να φοβάται τη μομφή του ιδεαλισμού όποιος προσυπολογίζει το εννοιακό στην κοινωνική πραγματικότητα. Δεν εννοείται ωστόσο εδώ η συστατική εννοιακότητα του αναγνωρίζοντος υποκειμένου όσο μια εννοιακότητα που επενεργεί στα ίδια τα πράγματα»⁷. Ωστόσο ο Adorno δεν ανέπτυξε περαιτέρω αυτές τις επεξεργασίες. Παραμένει αναγκαίος προγραμματικός στόχος, όπως άλλω-

5. Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, στο MEW, τόμ. 13, σ. 18. Για τα χωρία που είναι παρμένα απ' το *Marx-Engels Werke* (MEW) θα σημειώνεται στη συνέχεια μόνον ο αριθμός του τόμου και των σελίδων.

6. Th. W. Adorno, *Gesammelte Schriften*, τόμ. 6, σ. 206.

7. Th. W. Adorno, *Gesammelte Schriften*, τόμ. 8, σ. 209.

στε ξεκάθαρα επισημαίνει και στις «Σημειώσεις από μια συζήτηση με τον Alfred Sohn-Rethel»: «Η συστηματική εγκυκλοπαιδική ανάλυση της αφαίρεσης ανταλλαγής»⁸.

Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι βρισκόμαστε ακόμη στην αρχή ως προς το να συλλάβουμε την αφαίρεση αυτή, τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της και τη γένεσή της; Ότι η οικονομική επιστήμη δεν έχει κάνει ακόμη ως προς αυτό το σημείο κανένα βήμα προς τα εμπρός; Είναι ωστόσο σημαντικό να συγκρατήσουμε σε κάθε περίπτωση ότι υπάρχει μια αφαίρεση που επενεργεί «στα ίδια τα πράγματα», μια αφαίρεση λοιπόν στην πραγματικότητα, αυτή ακριβώς η πραγματική αφαίρεση. Πρόκειται γι' εκείνη την κατάσταση πραγμάτων, στην οποία ο Μαρξ θέλει να μας εφιστήσει την προσοχή όταν εξομοιώνει την αξία ως «αντικειμενικότητα με μορφή φαντάσματος» με «απλό πήκτωμα αδιαφοροποίητης ανθρώπινης εργασίας». «Κρυσταλλώματα αυτής της κοινής τους κοινωνικής ουσίας είναι οι αξίες – οι αξίες των εμπορευμάτων» (23, σ. 52). Ο Μαρξ απευθύνεται εδώ στην παραστατική μας ικανότητα, δεν πρέπει να συλλάβουμε νοητικά τίποτε αλλά να παραστήσουμε κάτι, και συγκεκριμένα ένα πήκτωμα – κάτι διαφανές που υπάρχει – όπως ακριβώς και ο κρύσταλλος. Τι θέλει λοιπόν να μας πει με αυτές τις εικόνες;

Σε αντίθεση προς διατυπώσεις που υποδεικνύουν την άποψη ότι η αξία πρέπει να νοείται ως μια κατασκευή πέρα από κάθε νοητική διαδικασία, υπάρχουν διατυπώσεις του Μαρξ οι οποίες υποδηλώνουν ότι, σε ό,τι αφορά στην αξία, πρόκειται για μια αφαίρεση που πραγματοποιείται απ' τα συμμετέχοντα υποκείμενα. Έτσι στο γνωστό κεφάλαιο για τον φετιχισμό αναφέρει: «Στο βαθμό που οι άνθρωποι κατά την ανταλλαγή εξισώνουν ως αξίες τα διαφορετικά προϊόντα τους, εξισώνουν και τις διαφορετικές μεταξύ τους εργασίες τους ως ανθρώπινη εργασία. Δεν το γνωρίζουν αλλά το κάνουν» (23, 88). Η αξία λοιπόν είναι κάτι υποκειμενικό. Μια διατύπωση στο *Πρόχειρο* δεν επιδέχεται παρερμη-

8. Th. W. Adorno, "Notizen von einem Gespräch zwischen Th. W. Adorno und A. Sohn-Rethel am 16.4.1965" στο: A. Sohn-Rethel, *Geistige und körperliche Arbeit*, αναθεωρημένη και διευρυμένη έκδοση, Βάνχαιμ 1989, σ. 223 επ.

νεία: «Η ανταλλακτική αξία ως τέτοια μπορεί φυσικά να υπάρχει μόνο συμβολικά, παρ' όλο που αυτό το σύμβολο, για να μπορεί να χρησιμοποιείται ως πράγμα – όχι απλώς και μόνο ως παραστατική μορφή – κατέχει εμπράγματα ύπαρξη· δεν είναι μόνο ιδεαλιστική ανάπαράσταση, αλλά παριστάνεται πραγματικά με αντικειμενικό τρόπο»⁹.

Με τα παραπάνω συμφωνεί και το ότι ο Μαρξ, στα ελάχιστα σημεία που μπορούν να θεωρηθούν ως ρητές ερμηνείες του χαρακτήρα των οικονομικών κατηγοριών, χαρακτηρίζει τις κατηγορίες ως «νοητικές μορφές» – με την καθοριστική ωστόσο προσθήκη: «αντικειμενικές νοητικές μορφές» (23, 90). Αυτές είναι – όπως προσδιορίζει σε άλλο σημείο – «υποκειμενικές-αντικειμενικές» (MEGA II, 4.1, 122). Είναι λοιπόν μορφές νοητικών συλλήψεων, άρα πνευματικές κατασκευές των υποκειμένων· αλλά τι σημαίνει εδώ αντικειμενικές; Πώς μπορεί κάτι το υποκειμενικό να αυτονομηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να γίνει αντικειμενικό, ώστε ως αφηρημένο να καταστεί πραγματικό και να μην εξαρτάται τότε απ' την υποκειμενική συνείδηση των συμμετεχόντων ή εν πάση περιπτώσει να μη φαίνεται έτσι; Αν θέλουμε να μη μιλάμε με έναν «κακό»-θεωρησιακό τρόπο για υλιστικοποίηση, πρέπει να αποκρυπτογραφήσουμε αυτή την αντικειμενική αντικειμενικότητα ενός αφηρημένου «κατά κάποιον τρόπο όμως» ως κάτι «πνευματικό», ως κάτι υπερ-υποκειμενικό, διυποκειμενικό, το οποίο όμως παρά ταύτα μπορεί να ανευρεθεί στη συνείδηση του πνεύματος. Διάφοροι συγγραφείς χαρακτήρισαν το πρόβλημα αυτό ως υποκειμενική-αντικειμενική αντίθεση εντός της συνείδησης και αναζήτησαν τη λύση του σε μια «συλλογική συνείδηση» κατά τον Durkheim (E. Wagenmann), ή σε μια «καθολική συνείδηση» (A.

9. Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Σχεδιάσμα του Κεφαλαίου), Βερολίνο 1953, σ. 72 {107}. Στη συνέχεια σημειώνεται ως Gr. Το αρχικό κείμενο της *Κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, που έχει επίσης τυπωθεί σ' αυτή την έκδοση, θα σημειώνεται ως-Αρχικό κείμενο. [Σημ. του μεταφραστή: Για τη μετάφραση των χωρίων απ' τα *Grundrisse* και απ' το *Αρχικό κείμενο* λάβαμε υπόψη μας την ελληνική μετάφραση του Διονύση Διβάρη: *Καρλ Μαρξ, Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1989-92). Οι παραπομπές στον αριθμό των σελίδων της ελληνικής έκδοσης θα δίνονται σε αγκύλες {}].

Ammon), ή όπως ο Sombart σε ένα «αντικειμενικό πνεύμα». Οι προτάσεις αυτών των συγγραφέων παρέμειναν προγραμματικές, δηλαδή διατυπώνουν μόνο το ίδιο το πρόβλημα.

Περισσότερες υποσχέσεις επιτυχίας μου φαίνεται να παρέχει μια πρόταση που υπέβαλε ο Georg Simmel στο έργο του *Φιλοσοφία του χρήματος*. Ο Simmel ασχολείται με την εν λόγω κατάσταση πραγμάτων στο βαθμό που ως φιλόσοφος και με αρκετή ειρωνεία θέλει να συλλάβει ως επιστημονικό αντικείμενο της οικονομίας εκείνο που η οικονομική επιστήμη θα επιθυμούσε καλύτερα να εξαφανισθεί ως φιλοσοφικό ζήτημα: δηλαδή την αξία σ' αυτή την αντικειμενική της υπόσταση. Ακόμη, σε ό,τι αφορά «στο οικονομικό ποσό ανταλλαγής», έτσι κατονομάζεται στο πρώτο κεφάλαιο, «τίθεται εν ισχύ μια θεμελιακή ικανότητα του πνεύματος: την ίδια στιγμή να αντιπαρατίθεται στα περιεχόμενα τα οποία αναπαριστά εντός του, να τα αναπαριστά σαν να ήταν ανεξάρτητα από αυτό το αναπαρίστασθαι» (σ. 36). Ή: «Έλεγα ότι η αξία των πραγμάτων ανήκει σ' εκείνα τα μορφώματα περιεχομένων τα οποία εμείς, στο βαθμό που τα αναπαριστούμε, την ίδια στιγμή τα αισθανόμαστε παρά τούτα ως κάτι αυθύπαρκτο εντός αυτής της διαδικασίας αναπαράστασης...» (σ. 37). Από αυτές τις διατυπώσεις μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Simmel αναζητά έναν τρόπο για να υπερβεί το δίλημμα ανάμεσα σε μια λεγόμενη υποκειμενική και σε μια αντικειμενική θεωρία της αξίας: να συμβιβάσει τη μια με την άλλη στο βαθμό που απ' τη μια πλευρά συνδέει την αξία υποκειμενιστικά στο συγκινησιακό κόσμο των υποκειμένων, από την αίσθηση των οποίων πρέπει να ξεπηδά η αξία, απ' την άλλη όμως πλευρά επιθυμεί πάλι να αποδεσμεύσει αυτή την αξία από τη διάσταση της αίσθησης, εωσότου εμφανισθεί αυτή ως κάτι αυθύπαρκτο, ως ανεξάρτητο, ως εκείνη η μεταφυσική «κατάσταση πραγμάτων», η οποία σύμφωνα με τους υποκειμενιστές δεν θα έπρεπε να υπάρχει στην οικονομική επιστήμη: «Αυτή η αξία, την οποία εμείς συλλαμβάνουμε νοητικά ανεξάρτητα απ' το γεγονός της αναγνώρισής της, είναι μια μεταφυσική κατηγορία» (σ. 38).

Ο Simmel τοποθετεί ρητά αυτή τη θεματική στο πλαίσιο της μεταφυσικής, είναι μια αντικειμενοποιημένη αφαίρεση· καταβάλ-

λει δε σημαντικές προσπάθειες για να εξηγήσει αυτή τη διαδικασία αντικειμενοποίησης· κατά τη γνώμη μου όχι πολύ πειστικά, διότι περιγράφει πάντοτε και παρατηρεί εκείνον μόνο τον *arbitrari* χαρακτήρα της αξίας που συνδέεται με την επίφαση της αντικειμενοποίησης. Η εξελικτική πορεία της γένεσης έχει επινοηθεί, διότι η θεμελίωση της αξίας στη συγκινησιακή ζωή είναι μια κατασκευή, που θέτει ως προϋπόθεση μια άμεση-συγκεχυμένη ενότητα, η οποία προχωρά σε διαχωρισμό και αποσαφήνιση ανάλογα με το βαθμό που προχωρά η διαφοροποίηση υποκειμένου-αντικειμένου συνολικά. Χαρακτηριστικά ο Simmel μιλά επίσης για την αξία ως ένα «αρχικό φαινόμενο» (σ. 27).

Όποια και αν είναι η άποψή μας για την θεώρηση του Simmel σε ό,τι αφορά στη θεωρία της αξίας, αυτός μας υποδεικνύει κάτι πολύ σημαντικό. Μιλάει για μια θεμελιακή ικανότητα του πνεύματός μας «να αντιπαρατίθεται την ίδια στιγμή στα περιεχόμενα τα οποία αναπαριστά εντός του· να τα αναπαριστά σαν να ήταν ανεξάρτητα από αυτό το αναπαρίστασθαι» (σ. 36)· η οικονομική αξία των πραγμάτων πρέπει να ανήκει σ' εκείνα τα μορφώματα περιεχομένων τα οποία εμείς, «στο βαθμό που τα αναπαριστούμε, την ίδια στιγμή τα αισθανόμαστε παρά ταύτα ως κάτι αυθύπαρκτο μέσα σ' αυτή τη διαδικασία αναπαράστασης... (σ. 37).

Αυτή είναι μια καθοδηγητική παρατήρηση που εκθέτει ο Simmel και μπορούμε ίσως με αυτήν να προσπαθήσουμε να προχωρήσουμε στον Μαξ. Ωστόσο θα έπρεπε να συγκεκριμενοποιήσουμε: τι σημαίνει σ' αυτό το πλαίσιο «ικανότητα του πνεύματος»; Στο βαθμό που ο Simmel θέλει να συναγάγει τη γένεση της αντικειμενικής αξίας απ' την άμεση και αδιαφοροποίητη ενότητα, εκτείνεται αυτή η έννοια του πνεύματος σε όλο το εύρος, απ' το αίσθημα και την αίσθηση της αξίας ως την παράσταση της αξίας. Για την εξέτασή μας χρειάζεται κατ' αρχήν να στρέψουμε την προσοχή μας προς την έννοια της παράστασης της αξίας στον Simmel και να κρατήσουμε τον ορισμό του. Θα μπορούσαμε άρα να πούμε: η αξία (ως αντικειμενικότητα που δείξαμε παραπάνω) βρίσκεται στη συνείδηση, αλλά βρίσκεται στη συνείδηση ως υπάρχουσα εκτός της συνείδησης. Μια παράσταση που βρίσκεται

στη συνείδηση, αλλά στη συνείδηση ως εκτός της συνείδησης, στη συνείδηση ως ανεξάρτητη απ' τη συνείδηση.

Με αυτά μόνο δεν έχουμε, ωστόσο, επιτύχει ακόμη και πολλά. Η θεώρηση αυτή του Simmel μπορεί να μας βοηθήσει μόνο στη συγκεκριμενοποίηση των προβλημάτων της θεωρίας της αξίας και του κεφαλαίου, δεν τα λύνει. Αποτελεί και δικό μας πρόβλημα το ερώτημα του Simmel για την αντικειμενοποίηση, αλλά η αντικειμενοποίηση αυτή μας παραπέμπει ταυτόχρονα στη γένεση της *a priori* επίφασης, και μάλιστα ως μιας επίφασης εντός της συνείδησης που υπάρχει εκτός της συνείδησης.

Θα ήθελα στη συνέχεια να προβώ στη διάκριση μεταξύ αξίας, έννοιας της αξίας και παράστασης της αξίας¹⁰. Αυτό συμβαίνει σαφέστατα στο μαρξικό ορισμό των κατηγοριών ως «αντικειμενικών νοητικών μορφών», οι οποίες πρέπει να διακρίνονται από τις παραστάσεις. Η διάκριση αυτή, ωστόσο, δεν μπορεί να διασαφηνιστεί αν στηριχτούμε μόνο στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ, τουλάχιστον στην έκδοση που επιμελήθηκε ο ίδιος. Ακόμη δε λιγότερο, αν στηριχτούμε στην έκδοση του Ένγκελς, για τον οποίο η διαλεκτική αποτελούσε μόνο το εξωτερικό συμπλήρωμα. Αντίθετα από στρουκτουραλιστικές ερμηνείες της μαρξικής κριτικής της οικονομίας, οι οποίες αναγνωρίζουν στον ύστερο Μαρξ περισσότερη επιστημονικότητα, όσο περισσότερο χειραφετείται αυτός απ' την εγελιανή διαλεκτική φιλοσοφία, θα αναφερθούμε εδώ ξεκάθαρα στα πρώιμα μαρξικά συγγράμματα κριτικής της οικονομίας και στη μέθοδο που διαφαίνεται με σαφήνεια σ' αυτά. Μια τέτοια διαδικασία νομιμοποιείται όχι μόνο λόγω των περικοπών, για τις οποίες ο ίδιος ο Μαρξ επέστησε την προσοχή – στον Πρόλογο του πρώτου τόμου ο Μαρξ επισημαίνει με σαφήνεια την εκλαϊκευμένη έκθεση της υπόστασης της αξίας και του μεγέθους της αξίας –, αλλά και από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Μαρξ παραδέχεται ότι έχει κρύψει τη μέθοδό του.

Γι' αυτό θα προσπαθήσουμε κατ' αρχήν να επεξεργαστούμε κάποιες πλευρές της μαρξικής μεθόδου όπως αυτές εμφανίζονται

10. Εννοιολογικές κατασκευές που συναντάμε και στον Simmel αλλά που χρησιμοποιούνται με άλλον τρόπο.

ως ένα βαθμό χωρίς να είναι κρυμμένες. Θα παρουσιαστεί η κεντρική έννοια της απλής κυκλοφορίας, η διαλεκτική σύλληψη της έννοιας της εργασίας και όσα συνεπάγεται η τελευταία για την έκθεση (1ο μέρος), θα υπεισέλθουμε επίσης στη σχέση της έννοιας της αξίας και της πραγματικότητας της αξίας μέσα στην έκθεση (2ο μέρος), μετά θα ακολουθήσει η σκιαγράφηση της διαλεκτικής ανάπτυξης των κατηγοριών της απλής κυκλοφορίας (3ο μέρος) και τέλος θα συζητηθούν κάποια ακόμη παρεπόμενα των προηγουμένων συλλογισμών και θα εξετασθεί το ερώτημα που έχει τεθεί σ' αυτό το εισαγωγικό μέρος (4ο μέρος).

1. Η απλή κυκλοφορία και η διαλεκτική έννοια της εργασίας

ως έννοιες-κλειδιά της «κρυμμένης μεθόδου»

Σε μια επιστολή του Μαρξ προς τον Ένγκελς στις 9 Δεκεμβρίου 1861 βρίσκουμε το παρακάτω απόσπασμα: «Το σύγγραμμά μου προχωρά, αλλά με αργό ρυθμό. Δεν ήταν πράγματι δυνατόν να φέρω γρήγορα σε πέρας τέτοια θεωρητικά ζητήματα κάτω από αυτές τις συνθήκες. Θα είναι ωστόσο πολύ πιο εκλαϊκευμένο και η μέθοδος θα είναι πολύ πιο κρυμμένη απ' ό,τι στο Μέρος Ι». Ως Μέρος Ι εννοεί ο Μαρξ την *Κριτική* του έτους 1859. Η παρατήρηση αυτή του Μαρξ για τη μέθοδό του έχει παραβλεφθεί εντελώς στη μέχρι τώρα συνολική εξέταση της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας και κατά συνέπεια δεν μελετήθηκε ποτέ η σημασία και σπουδαιότητά της. Η παραπάνω παρατήρηση είναι ενδιαφέρουσα, γιατί μας οδηγεί στο εξής συμπέρασμα: σε όλες τις δημοσιευμένες εκδοχές της θεωρίας της αξίας, του χρήματος και του κεφαλαίου η μέθοδος είναι ήδη «κρυμμένη», μπορούμε, άρα, να τη βρούμε «φανερή» μόνο στο *Πρόχειρο του Κεφαλαίου* δηλ. στην αρχική εκδοχή της *Κριτικής*. Όταν λοιπόν τίθεται ως θέμα συζήτησης η μαρξική διαλεκτική, θα πρέπει στο εξής να στεκόμαστε κατ' αρχήν σ' αυτό το *Πρόχειρο* – αντίθετα με τη στρουκτουραλιστική αντίληψη, η οποία αναγνωρίζει στο μαρξικό έργο περισσότερη επιστημονικότητα, όσο περισσότερο ο Μαρξ

χειραφετείται απ' τη φιλοσοφία. Ταυτόχρονα, μπορούμε έτσι να συλλάβουμε πιο ολοκληρωμένα τον «περιορισμό της διαλεκτικής» απ' ό,τι τον συνέλαβε ο Göhler, ο οποίος ασχολήθηκε αποκλειστικά και μόνο με τις αλλαγές στα γραπτά που ο ίδιος ο Μαρξ ετοίμασε για δημοσίευση¹¹.

Δεν μπορούμε βέβαια ούτε εδώ, στις σελίδες αυτές, να δώσουμε με επιτυχία μια τελική απάντηση σε ό,τι αφορά στη μαρξική μέθοδο υπό το πρίσμα της νέας αυτής ερευνητικής θέσης: οφείλουμε όμως να επισημάνουμε κάποια προβλήματα και εννοιολογικές προθέσεις της συνολικής ανάπτυξης των κατηγοριών του Μαρξ. Θα ήθελα σε σχέση μ' αυτά να αναδείξω μια κεντρική άποψη: μια ουσιαστική διαφορά του τρόπου που συλλαμβάνεται και πραγματοποιείται η έκθεση στο *Πρόχειρο* έναντι εκείνης του *Κεφαλαίου* έγκειται στο σαφή τονισμό της απλής κυκλοφορίας. Με αυτό δεν εννοούμε την απλή παραγωγή εμπορευμάτων και τη συναφή ατυχή συζήτηση για το λογικό και το ιστορικό. Το ότι ήταν όμως δυνατόν να παραγάγει ο Ένγκελς αυτή την παρερμηνεία οφείλεται στο ότι ο Μαρξ ήδη στην *Κριτική*, που εκδόθηκε το έτος 1859, εισάγει αμυδρά μόνο την αποφασιστική αυτή αρχή που διέπει την έκθεση, και μάλιστα έτσι «κρυμμένη» ώστε ούτε ο ίδιος ο Ένγκελς μπόρεσε να αναγνωρίσει το πραγματικό νόημα αυτής της κατασκευής σε ό,τι αφορά στη θεωρία της αξίας¹².

Σε τι συνίσταται όμως η αρχή αυτή που διέπει την έκθεση; Απλή κυκλοφορία σημαίνει αποκλειστικά την έκθεση του συνόλου

11. Gerhard Göhler, *Die Reduktion der Dialektik durch Marx. Strukturveränderungen der dialektischen Entwicklung in der Kritik der politischen Ökonomie*, Ernst Klett Verlag, Στουτγάρδη 1980.

12. Μια άλλη ερμηνεία αυτής της «κρυμμένης» έννοιας της απλής κυκλοφορίας πρότεινε ο Jacques Bidet στο: *Que faire du Capitale? Matériaux pour une refondation*, Klincksieck Παρίσι 1985. Στηριζόμενος στη στρουκτουραλιστική ερμηνεία του μαρξικού *Κεφαλαίου* απ' τον Althusser, ο Jacques Bidet διακρίνει μεταξύ μιας αφηρημένης έκθεσης του διαμεσολαβημένου απ' την αγορά ανταγωνισμού στα τρία πρώτα κεφάλαια (της δεύτερης έκδοσης) και μιας καπιταλιστικής συγκεκριμενοποίησης η οποία πρέπει να ξεκινά στο 4ο κεφάλαιο. Βασικό συστατικό αυτής της ερμηνείας είναι η θέση ότι μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου μέρους δεν υπάρχει καμιά εσωτερική σύνδεση: μια λεγόμενη διαλεκτική μετάβαση στο κεφάλαιο πρέπει να υποκριθεί ότι αυτή η συναρμογή είναι αναγκαία.

εκείνων των καθορισμών της μορφής οι οποίοι διαμορφώνονται στο πλαίσιο της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Με τούτο δεν εννοείται μόνο ό,τι παρουσιάζεται στο πρώτο κεφάλαιο, αλλά οι συνολικές εσωτερικές συσχετίσεις των αξιακών μορφών μέχρι το παγκόσμιο χρήμα στο τέλος του τρίτου κεφαλαίου. Αντίθετα με το *Κεφάλαιο*, στο οποίο δεν είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε, μα ούτε καν να τεθεί το ερώτημα, ποια συστηματική λογική διέπει αυτή την ακολουθία, μπορούμε, όσον αφορά στο *Πρόχειρο*, να συμπεράνουμε ότι καθοδηγητικό νήμα της έκθεσης αποτελεί η συστηματική παρακολούθηση της αυξανόμενης αυτονόμησης της αξίας. Άρα, η μορφή της τιμής, το μέσο κυκλοφορίας, το νόμισμα, ο αποθησαυρισμός, το μέσο πληρωμής, το παγκόσμιο χρήμα παρουσιάζονται από την άποψη του κατά πόσον αποτελούν κάθε φορά, απέναντι στην παρελθούσα μορφή, μια νέα, πιο εξελιγμένη μορφή της αυτοδιατήρησης της καθολικής μορφής του πλούτου.

Όπως είπαμε, δεν μπορούμε να συμπεράνουμε κάτι τέτοιο στο ίδιο το *Κεφάλαιο*, παρότι η διάρθρωσή του θεμελιώνεται στην ίδια σύλληψη. Δεν μπορούμε επίσης να συμπεράνουμε τι σημαίνει αυτονόμηση και κάτω από ποιες συνθήκες μπορεί να πραγματοποιηθεί. Επεξηγηματικό, σε σχέση μ' αυτά, είναι το συμπέρασμα του Μαρξ στο τέλος της ανάπτυξης της απλής κυκλοφορίας στο *Πρόχειρο*: «Η κυκλοφορία δεν εμπεριέχει την αρχή της αυτοανανέωσης. Αφετηρία της έχει προϋποτιθέμενα συστατικά στοιχεία, όχι αυτά που τοποθετεί η ίδια. Πρέπει αδιάκοπα να της προσφέρονται προϊόντα εκ νέου και μάλιστα απ' έξω, όπως η καύσιμη ύλη στη φωτιά. Αλλιώς σβήνει μέσα στην αδιαφορία» (*Αρχικό κείμενο* 920 {817}). «Δεν απομένει τίποτε εκτός του μέσου κυκλοφορίας ως κατάλοιπου. Αλλά ως τέτοιο χάνει τον καθορισμό της μορφής του. Διαλύεται στην ύλη του, η οποία απομένει σαν ανόργανη τέφρα της όλης διαδικασίας» (*Αρχικό κείμενο* 925). Αυτή η καθοριστική σκέψη παρουσιάζεται απ' τον Μαρξ κατά την ανάπτυξη της μετάβασης από την απλή κυκλοφορία στο κεφάλαιο. Η ανταλλακτική αξία είναι λοιπόν μια «φευγαλέα μορφή»: διαλύεται έτσι ώστε η χρηματική ύλη να απομένει ως «ανόργανη τέφρα». Ο Μαρξ συνοψίζει εντός αυτού του πλαισίου έκθεσης: «Το χρήμα στον τελευταίο, ολοκληρωμένο καθορισμό

του εμφανίζεται απ' όλες τις πλευρές ως μια αντίφαση, η οποία αυτοδιαλύεται· τείνει προς την αυτοδιάλυσή της» (Gr. 145 {A 167}). Απλή κυκλοφορία ονομάζεται λοιπόν από την άποψη της αυτοδιατήρησης της καθολικής μορφής του πλούτου: η αξία διαλύεται, δεν μπορεί να συγκρατηθεί, είναι ασυγκράτητη.

Όταν αργότερα ο Μαρξ μιλάει για «επιφάνεια» της συνολικής διαδικασίας, δεν κάνει παρά μια ασθενή υπόμνηση στη μεθοδολογική βαρύτητα της έννοιας της απλής κυκλοφορίας. Συναντάμε βέβαια ήδη στο *Πρόχειρο* τέτοιες διατυπώσεις, αλλά αυτές λειτουργούν εκεί ως συντομογραφίες ακριβέστερων χαρακτηριστικών που συνδέονται με τη φιλοσοφία του Χέγκελ: «Το άμεσο Είναι της αποτελεί... καθαρή επίφαση» (*Αρχικό κείμενο* 920). Πιθανόν να μην κάναμε λάθος αν συνδέαμε την εμφαντική έννοια της κριτικής με την έννοια της απλής κυκλοφορίας, καθώς ο Μαρξ θέλει με αυτή την έκθεση να πλήξει τον πυρήνα της συνολικής αστικής οικονομίας. Διότι η έκθεση της απλής κυκλοφορίας ως «σφαίρας της επίφασης» είναι ταυτόχρονα μια κριτική στις ροβινσωνιάδες της συνολικής κατασκευής θεωριών· η απολυτοποίηση της αστικής ατομικοποίησης ανταποκρίνεται στη θεώρηση των συστατικών της αξίας του κεφαλαίου ως φυσικών δεδομένων, τα οποία εμφανίζονται στη θεωρία αποκλειστικά ως υλικά συστατικά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας. Μ' αυτό συμβαδίζει επίσης το ότι στην «επιφάνεια» εμφανίζονται μόνο «τελειωμένες αξίες». Άσχετα σε ποια αξιακή μορφή βρίσκονται, είναι πάντοτε ποσοτικά καθορισμένες αξίες που ανταλλάσσονται. Πώς μπορεί όμως κάτω απ' αυτές τις συνθήκες να αυξάνεται γενικά η συνολική κοινωνική αξία, αν ξεκινάμε απ' τη βάση ότι τα κέρδη της μιας πλευράς δεν συμψηφίζονται με απώλειες της άλλης; Η υποβολή ενός τέτοιου ερωτήματος προϋποθέτει με τη σειρά της πως υπάρχει, όχι μόνο στη θεωρία αλλά και στην ίδια την πραγματικότητα, μια διυποκειμενική, διαχρονική αξία, η οποία μπορεί να δέχεται επιπροσθέσεις. Πώς μπορεί όμως να εξηγηθεί αυτή η μη σχετική αξία – της μακροοικονομίας –, όταν η παραγωγική διαδικασία ερμηνεύεται αποκλειστικά με υλικούς [stofflich] όρους και οι οικονομικές μορφές ανήκουν μόνο στη διαδικασία ανταλλαγής; Όταν λήγει αυτή η ανταλλαγή, τότε διαλύεται και η αξία.

Αν όμως επιδιώκεται η θεμελίωση μιας διυποκειμενικής, διαχρο-
νικής αξίας, η οποία υπάρχει πραγματικά, τι μεθοδολογικό χα-
ρακτήρα έχει τότε αυτή η έννοια της απλής κυκλοφορίας; Ο με-
θοδολογικός χαρακτήρας δεν μπορεί να είναι η συγκρότηση ενός
μοντέλου που αντιπαρατίθεται στην πραγματικότητα, κατά τον
κυρίαρχο τρόπο αυτοκατανόησης της θεωρίας της επιστήμης· πρέ-
πει μάλλον να είναι η «ανασυγκρότηση αυτής της ίδιας της πραγ-
ματικότητας». Στο σημείο αυτό θα επισημάνουμε απλώς τις μεθο-
δολογικές συνεπαγωγές αυτής της στοχοθεσίας: όταν ο Μαρξ ει-
σάγει ως κύριο μάρτυρα της κριτικής του τον Vico, δεν το κάνει
μόνο υπό την προφανή έννοια του ερμηνευτικού κοινού τόπου ότι
μπορούμε να κατανοήσουμε την ανθρώπινη ιστορία, επειδή εμείς
οι ίδιοι την δημιουργήσαμε· εδώ απαιτείται περισσότερη διασα-
φήνιση, που θα έχει να κάνει μάλιστα αποκλειστικά με την οικο-
νομία: μπορεί να ανασυγκροτηθεί μόνο αν η ίδια η πραγματικό-
τητα είναι μια – απ’ τους ανθρώπους κατασκευασμένη – αφαίρε-
ση. Θα μπορούσαμε τώρα να ξαναθυμηθούμε την υπόδειξη του
Adorno – «μια αφαίρεση που επενεργεί στα ίδια τα πράγματα»,
πάνω στην οποία ο ίδιος στήριξε ολόκληρη την κριτική θεωρία.
Από μεθοδολογική άποψη δεν μπορεί πλέον η πραγματικότητα
αυτή να «κατανοηθεί» ή να «εξηγηθεί»· η πραγματικότητα αυτή
αντιστέκεται σε τέτοιες μεθοδολογικές θεωρήσεις. Πρέπει πολύ
περισσότερο να ανασυγκροτηθεί – ή μάλλον να «εκτεθεί». Η έν-
νοια της έκθεσης, ως ένας «τρίτος δρόμος», συνδέεται μ’ αυτή την
ειδική αντικειμενικότητα της ίδιας της αφαίρεσης¹³. Πρέπει για
το λόγο αυτό να προσέξουμε τη διπλή σημασία της έννοιας της
έκθεσης: απ’ τη μια μεριά σημαίνει μια θεωρητική κατασκευή,
ενώ την ίδια στιγμή σημαίνει επίσης και τη λεκτική αναφορά
στην πραγματική έκθεση της ίδιας της πραγματικής αξίας – η
αξία εκθέτει η ίδια τον εαυτό της¹⁴.

13. Εδώ μπορούμε να αναφέρουμε τις εκπληκτικές ομοιότητες της έννοιας της έκθεσης
· και των συνεπαγωγών της με το πρόγραμμα ανασυγκρότησης της διαδικασίας εξορ-
θολογισμού του Habermas.

14. Για τους λόγους αυτούς δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον περιοριστικό χαρα-
κτηρισμό της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας ως μιας αποκλειστικά και μό-
νο κριτικής προς την επιστήμη αντιπαραθέσης και ως παρουσίασης κριτικών θέσεων·

Αυτό επιφέρει φυσικά συνέπειες και στην παρουσίαση της έννοιας της αφηρημένης εργασίας ως υπόστασης της αξίας. Πρέπει εδώ να συγκρατήσουμε ότι ο Μαρξ συναρτά τη δυνατότητα θεωρητικής εξέτασης της καπιταλιστικής διαδικασίας και της γένεσής της με συνθήκες, τις οποίες ο ίδιος ο καπιταλισμός δημιούργησε. «Η οικονομική έννοια της αξίας δεν εμφανίζεται στους αρχαίους. Η αξία εμφανίζεται στη διάκρισή της απ' το pretium μόνο νομικά έναντι της εκμετάλλευσης κτλ. Η έννοια της αξίας ανήκει ολότελα στην πιο σύγχρονη οικονομία, διότι είναι η πιο αφηρημένη έκφραση του ίδιου του κεφαλαίου και της παραγωγής που στηρίζεται σ' αυτό. Στην έννοια της αξίας προδίδεται το μυστικό του» (Γκ. 662). Όταν εμείς εδώ ταυτίζουμε, εντελώς προσωρινά, την έννοια της αξίας με τη συνολική εργασία, συνάδει η θέση αυτή με εκείνη που εκφράζεται στο συχνά αναφερόμενο χωρίο του μεθοδολογικού μέρους της Εισαγωγής, σύμφωνα με το οποίο η εργασία έχει γίνει στη σύγχρονη κοινωνία «όχι μόνο ως κατηγορία, αλλά και στην πραγματικότητα μέσο για την παραγωγή του πλούτου γενικά». «Εδώ λοιπόν καθίσταται η αφαίρεση της κατηγορίας “εργασία”, “εργασία εν γένει”, εργασία απλά και καθαρά, η αφετηρία της μοντέρνας οικονομίας, για πρώτη φορά στην πράξη αληθής» (Γκ. 25, ο τονισμός από εμένα, Η.Ρ., {69}). Με άλλα λόγια: πρωτύτερα κατείχε μόνο *θεωρητική αλήθεια* – δηλαδή μόνο ως κατηγορία – αλλά αποκλειστικά για εκείνον, που γνώριζε την πρακτική της αλήθεια, όπως οι σύγχρονοι οικονομολόγοι. Ωστόσο με περιορισμούς. Όπως ήδη στα *Οικονομικά-φιλοσοφικά χειρόγραφα* ερμηνεύονται οι θεωρίες των προηγουμένων διανοητών ως θεωρητική κάθε φορά έκφραση μιας ορισμένης βαθμίδας ανάπτυξης του ίδιου του συστήματος της αλλοτριωμένης εργασίας, έτσι και εδώ «το μονεταριστικό σύστημα, για παράδειγμα, τοποθετεί τον πλούτο ακόμη ολότελα αντικειμενικά, ως

ακόμη και οι ρητές αναφορές σχετικά μ' αυτό το σημείο αντικρούουν μια τέτοια άποψη. Πρβ. π.χ. την επιστολή του Μαρξ στον Lassalle. Ο Μαρξ χαρακτηρίζει την «κριτική της πολιτικής οικονομίας» όχι μόνο ως κριτική της επιστήμης (όπως συχνά παρερμηνεύεται), αλλά ως «έκθεση του συστήματος και μέσω της έκθεσης κριτική του ίδιου (του συστήματος)» (22.2.1858).

πράγμα εξωτερικευμένο στο χρήμα. Απέναντι σ' αυτή τη θέση αποτέλεσε μεγάλη πρόοδο στο σύστημα της μανιφακτούρας ή της εμποροκρατίας η μετάθεση της πηγής του πλούτου από το αντικείμενο στη δραστηριότητα του υποκειμένου – την εμπορική και μεταποιητική εργασία –, εξακολουθεί όμως να αντιλαμβάνεται αυτή την ίδια τη διαδικασία αποκλειστικά με τον περιορισμένο χαρακτήρα της απόκτησης χρήματος. Απέναντι σ' αυτό το σύστημα το φυσιοκρατικό τοποθετεί μια καθορισμένη μορφή της εργασίας – τη γεωργία – ως τη μόνη πλουτοπαραγωγική και θεωρεί το αντικείμενο όχι πια μέσα απ' το περίβλημα του χρήματος αλλά ως προϊόν εν γένει, ως γενικό αποτέλεσμα της εργασίας. Το προϊόν αυτό συνεχίζει να εκλαμβάνεται, σύμφωνα με τον περιορισμένο ακόμη χαρακτήρα της δραστηριότητας, ως φυσικά καθορισμένο προϊόν – ως γεωργικό προϊόν. Κατεξοχήν προϊόν της γης. Αποτέλεσε μια τεράστια πρόοδο η απόρριψη απ' τον Adam Smith *κάθε συγκεκριμένου καθορισμού της πλουτοπαραγωγικής εργασίας – εργασία απλά και μόνο· ούτε μεταποιητική ούτε εμπορική ούτε γεωργική εργασία, αλλά τόσο η μία όσο και η άλλη*. Με την αφηρημένη γενικότητα της πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας συμβαδίζει τώρα και η γενικότητα του αντικειμένου που ορίζεται ως πλούτος, *προϊόν εν γένει ή πάλι εργασία εν γένει, αλλά ως συντελεσμένη, αντικειμενοποιημένη εργασία*» (Gr. 24, ο τονισμός δικός μου, H.R. {69}). Η καθολική εργασία παράγει ένα καθολικό αντικείμενο, ένα προϊόν εν γένει¹⁵ – ένας άλλος ορισμός της έννοιας της αξίας, η οποία μας «προδίδει το μυστικό του κεφαλαίου»: το ότι στηρίζεται στην καθολική εργασία. Σημαντικό στο χωρίο της Εισαγωγής, που παραθέσαμε πιο πάνω, είναι το ότι μας «προδίδει» και κάτι άλλο. Οι διατυπώσεις υποδηλώνουν ότι ο Μαρξ προτίθεται να επαναλάβει στην πολιτική οικονομία τον προγραμματικό στόχο της εγγελιανής *Φαινομενολογίας του πνεύματος*. Ο πλούτος, ο οποίος παρουσιάζεται «εντελώς αντικειμενικά, ως πράγμα εξωτερικευμένο στο χρήμα», πρέπει να αποκρηπτογραφηθεί ως αντικειμενοποίηση της αξίας· στο

15. Παρατηρούμε ότι ήδη εδώ γίνεται λόγος για το πραγματικό αντικείμενο της μακροοικονομίας.

επίπεδο της πολιτικής οικονομίας πρέπει να ανακαλυφθεί το υποκείμενο στην υπόσταση· πρέπει να αντιληφθούμε την εργασία αυτή που παράγει ένα καθολικό προϊόν ως την ίδια κίνηση που έχουμε προανακαλύψει ήδη στο αντικείμενο. Έτσι όπως αποτελεί το χρήμα ολότητα, το ίδιο συμβαίνει και με την εργασία· η ανακάλυψη αυτή αποτέλεσε τη «μεγάλη πρόοδο» του Adam Smith (στη μαρξική διατύπωση)· το να ορίσει την εργασία ως ολότητα: η εργασία απλά και μόνο, η συνολική εργασία, ούτε τούτη ούτε η άλλη, «αλλά και η μία όπως και η άλλη».

Σε ό,τι αφορά στο *Πρόχειρο* είναι χαρακτηριστικό ότι ο καθορισμός της εργασίας ως ολότητας εισάγεται για πρώτη φορά όταν ο Μαρξ προχωρά κατά την έκθεση στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής. Εδώ συναντάμε διατυπώσεις που αργότερα, στις δημοσιευμένες εκδοχές και προπαντός στη δεύτερη έκδοση του *Κεφαλαίου*, εμφανίζονται σε πολύ περιορισμένη μορφή· «εκκλαϊκευμένα», όπως γράφει ο Μαρξ· ως ολότητα είναι δυνατόν να αποκρυπτογραφηθεί μόνο υπό το φως του *Προχείρου*. Η εργασία εμφανίζεται ως «η γενική δυνατότητα του πλούτου ως υποκείμενο και ως δραστηριότητα» (Gt. 203), η πραγματικότητα του καθολικού ως η δυνατότητα να παρουσιάζεται στις πιο πολλαπλές αξίες χρήσης. «Το τελευταίο σημείο, το οποίο πρέπει ακόμη να τονιστεί, σχετικά με την εργασία, όπως αυτή αντιπαρατίθεται στο κεφάλαιο, είναι ότι η εργασία, ως η αντιπαρατιθέμενη στο χρήμα που έχει τοποθετηθεί ως κεφάλαιο αξία χρήσης, δεν είναι η μια ή η άλλη εργασία, αλλά εργασία απλά και μόνο, αφηρημένη εργασία· απόλυτα αδιάφορη απέναντι στον ιδιαίτερο καθορισμό της, ικανή όμως για κάθε καθορισμό. Ως ιδιαίτερη, η εργασία πρέπει φυσικά να ανταποκρίνεται στην ιδιαίτερη ουσία από την οποία αποτελείται ένα συγκεκριμένο κεφάλαιο· αφού όμως το κεφάλαιο ως τέτοιο είναι αδιάφορο απέναντι σε κάθε ιδιαιτερότητα της υπόστασής του και υπάρχει τόσο ως η ολότητα αυτής της υπόστασης όσο και ως αφαίρεση όλων των ιδιαιτεροτήτων της, έτσι και η εργασία που βρίσκεται απέναντί του έχει καθ' εαυτή υποκειμενικά την ίδια ολότητα και αφαίρεση». (Gt. 204, ο τονισμός δικός μου, H.R. {218}). Ο μεμονωμένος εργάτης είναι ως μεμονωμένος αυτή η ολότητα και αφαίρεση ταυτόχρονα, είναι η

«δι' αυτήν υπάρχουσα εργασία» (Gr. 211), που μπορεί να πραγματοποιηθεί στις πιο διαφορετικές εξειδικεύσεις ως εκείνη η εκτεταμένη καθολικότητα, ως η καθολική δυνατότητα. Άρα, ο μεμονωμένος εργάτης είναι ταυτόχρονα καθολικός εργάτης, απόλυτα ανταλλάξιμος στην αδιάφορη ενότητα, συνολικός εργάτης – και συνάμα μέρος του συνολικού εργάτη, όταν μετέχει στην «ιδιαιτερότητα των υποστάσεων».

Αυτοί οι καθορισμοί αναπτύχθηκαν, όπως επισημάναμε πιο πάνω, απ' τον Μαρξ στο *Πρόχειρο* κατά την ανάλυση της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, όπου έγιναν «στην πράξη αληθείς»: ειπωμένο στη γλώσσα του Χέγκελ: «έχουν ήδη τοποθετηθεί στην ίδια τη σχέση» (Gr. 205 {208}). Έχουν συνυπολογιστεί στην έννοια της αξίας που «ανήκει ολότελα στην πιο σύγχρονη οικονομική επιστήμη» (Gr. 662), η οποία προκαταλαμβάνει θεωρητικά τον καπιταλισμό ως σύστημα της καθολικής εργασίας και ταυτόχρονα τον προϋποθέτει.

Ως προς τις κατηγορίες λοιπόν της απλής κυκλοφορίας αποτελεί ακόμη η έννοια αυτή μια «θεωρητική αλήθεια», η «οποία στους αφηρημένους προσδιορισμούς, ανταλλακτική αξία, κυκλοφορία, χρήμα..., ανήκει ακόμη πιο πολύ στον υποκειμενικό μας στοχασμό» (Gr. 205 {218}). Η καθολική εργασία ως υπόσταση της αξίας υπάρχει λοιπόν σ' αυτήν την έκθεση μόνο «για εμάς» ή – πράγμα που είναι το ίδιο – «καθ' εαυτή». Εμείς άρα, οι επιστήμονες, είμαστε αυτοί που πρέπει να συνεισφέρουμε την έννοια της αξίας, για να μπορέσουμε να αναπτύξουμε αυτούς τους προσδιορισμούς που συναντάμε στην πραγματικότητα ως προϋποθέσεις του κεφαλαίου. Από τις μορφές μόνο δεν μπορούμε να συναγάγουμε την εργασία, αλλά χρειαζόμαστε αυτή την έννοια για να θεμελιώσουμε τις μορφές.

Αυτός ο προϋποθετικός χαρακτήρας έχει μια διπλή διάσταση που εναλλάσσεται. Απ' τη μια μεριά είναι η έκθεση της απλής κυκλοφορίας ως «σφαίρας της αμεσότητας» στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό· ταυτόχρονα, όμως, συναντάμε παραπομπές σε ιστορικές συνθήκες, των οποίων η μεθοδολογική αξία μπορεί να εξηγηθεί μόνο αν γίνει σαφές τι σημαίνει διαλεκτική έκθεση και πώς μπορεί να παρουσιαστεί. Τα δύο διαπλέκονται: «Αν στη θεωρία

η έννοια της αξίας προηγείται αυτής του κεφαλαίου, απ' την άλλη μεριά όμως, για να αναπτυχθεί στην καθαρή της μορφή, προϋποθέτει πάλι έναν τρόπο παραγωγής που να βασίζεται στο κεφάλαιο. Το ίδιο συμβαίνει και στην πράξη. Γι' αυτό και οι οικονομολόγοι εξετάζουν αναγκαστικά το κεφάλαιο ως δημιουργό των αξιών, ως πηγή τους· ενώ από την άλλη πλευρά προϋποθέτουν τις αξίες για το σχηματισμό του κεφαλαίου και παρουσιάζουν το ίδιο το κεφάλαιο μόνο ως άθροισμα αξιών σε μια καθορισμένη λειτουργία. Η ύπαρξη της αξίας στην καθαρότητα και καθολικότητά της προϋποθέτει έναν τρόπο παραγωγής όπου το μεμονωμένο προϊόν έχει πάψει να είναι προϊόν για τον παραγωγό και δεν είναι τίποτα χωρίς την πραγματοποίησή του μέσω της κυκλοφορίας». (Gr. 163 {182}). Είναι λοιπόν ο φαύλος κύκλος της πολιτικής οικονομίας ο οποίος αναμειγνύεται με τον ιστορικό προϋποθετικό χαρακτήρα συγκεκριμένων κατηγοριών της απλής κυκλοφορίας. Γι' αυτό παρουσιάζεται η μετάβαση στο κεφάλαιο με ένα διπλό τρόπο: «Η κίνηση εμφανίζεται με διαφορετικές μορφές, τόσο ιστορικά ως κίνηση που οδηγεί στην εργασία που παράγει αξία, όπως και απ' την άλλη πλευρά μέσα στο ίδιο το σύστημα της αστικής παραγωγής, δηλ. της παραγωγής που δημιουργεί ανταλλακτική αξία» (Gr. 167 {186}). Από τούτη και από άλλες ταυτόσημες διατυπώσεις προκύπτει ότι αυτή η «θεωρητική αλήθεια» της καθολικής εργασίας κατέχει μια άκρως σημαντική «πρακτική αλήθεια»: ότι η κίνηση στην κυκλοφορία γεννά πρώτη το σύστημα εκείνο της εργασίας που παράγει αξία: «Για να αναπτύξουμε την έννοια του κεφαλαίου είναι απαραίτητο να ξεκινήσουμε όχι απ' την εργασία αλλά απ' την αξία και μάλιστα απ' την ανταλλακτική αξία που έχει ήδη αναπτυχθεί μέσα στην κίνηση της κυκλοφορίας» (Gr. 170 {189}). Αυτή η διαπίστωση του Μαρξ είναι άκρως σημαντική για το πώς διαρθρώνεται η έκθεση: το ότι ξεκινά απ' «την αξία μέσα στην κυκλοφορία» και το ότι αναπτύσσει το πώς αυτή η «κίνηση» της αξίας και από ιστορική άκωμη σκοπιά οδηγεί σε παραγωγή που δημιουργεί αξία, και μάλιστα ανταλλακτική αξία, σημαίνει βέβαια ότι σ' αυτή τη σύλληψη δεν τίθεται ακόμη ως προϋπόθεση μια εργασία που παράγει προϊόντα. Σύμφωνα μ' αυτά επισημαίνει ο Μαρξ επανειλημμένα

ότι στην αρχή εισέρχονται στη διαδικασία ανταλλαγής προϊόντα, πλούτος, πλεόνασμα, μη χρηστικές αξίες – άμορφα αντικείμενα από οικονομική σκοπιά, των οποίων η μορφή καθορίζεται για πρώτη φορά κατά την ανταλλαγή. Ταυτόχρονα όμως αποτελεί αυτό μια ουσιαστική πλευρά της κριτικής του έναντι της αστικής οικονομικής επιστήμης, διότι και αυτή με τη σειρά της σε όλες τις κατασκευές της ρίχνει στην ανταλλαγή μόνο άμορφα προϊόντα. Κάτω από αυτή την κριτική σκοπιά καταδεικνύει η μαρξική παράσταση του «αυτο-διαλυόμενου χρήματος» ότι η αστική οικονομική επιστήμη δεν μπορεί να θεμελιώσει την εννοιολογία της, ότι πρόκειται τελικά για έννοιες άνευ νοήματος, αφού το αντικείμενο (η «αιώνια, αιθθαλής αξία») δεν μπορεί διόλου να νοηθεί ως πραγματικό κάτω από προϋποθέσεις που δεν έχουν γίνει αντικείμενο στοχασμού. Στη θεωρία «κρατά» η έννοια της αξίας όλους τους άλλους προσδιορισμούς, με άλλα λόγια πρέπει τούτοι να αναπτυχθούν κατά τέτοιον τρόπο ώστε να μπορεί η αξία να νοηθεί ως αυτοδιατηρούμενη πραγματική αξία.

Ουσιαστικά λοιπόν προέχει να συλλάβουμε την έννοια της απλής κυκλοφορίας στην εμφαντική σημασία της ως κριτική της αστικής θεωρίας και συνάμα να παρακολουθήσουμε τι θέλει να πει ο Μαρξ όταν χαρακτηρίζει την ανάπτυξη των κατηγοριών της απλής κυκλοφορίας και το αποτέλεσμα της ως «αναγκαία μορφή». «Απ' την εξέταση της απλής κυκλοφορίας προκύπτει για μας η καθολική έννοια του κεφαλαίου, διότι μέσα στον αστικό τρόπο παραγωγής η ίδια η απλή κυκλοφορία υπάρχει μόνο ως προϋπόθεση του κεφαλαίου και προϋποθέτοντάς το. Το γεγονός ότι το κεφάλαιο προκύπτει μ' αυτόν τον τρόπο δεν το καθιστά ενσάρκωση κάποιας αιώνιας ιδέας· αλλά δείχνει πως στην πραγματικότητα το κεφάλαιο, τώρα όμως μόνο ως αναγκαία μορφή, ανάγεται αναγκαστικά στην εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία, στην παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία» (*Αρχικό κείμενο* 945 {839}).

Εδώ πρέπει να προσέξουμε τη φράση που έχει τονίσει ο ίδιος ο Μαρξ: «αναγκαία» μορφή. Από το όλο ύφος του προαναφερόμενου χωρίου προκύπτει ότι περιγράφεται με αυτό ο αποδεικτικός χαρακτήρας της έκθεσης· μία έκθεση την οποία ο Μαρξ

μερικές σειρές πιο πριν είχε προσαγορεύσει ρητά ως διαλεκτική. «Καταδεικνύεται σ' αυτό το σημείο με τρόπο συγκεκριμένο πως ο διαλεκτικός τρόπος έκθεσης είναι ορθός μόνο όταν γνωρίζει τα όριά του» (*Αρχικό κείμενο* 945 {839}). Ο Μαρξ αναφέρεται εδώ σαφέστατα στη διάκριση της ιστορικής ανάλυσης της γένεσης του ελεύθερου εργάτη και της μεθόδου που ακολουθεί κατά την ανάπτυξη οικονομικών κατηγοριών. Τονίζεται δε επανειλημμένα με έμφαση ότι όσον αφορά στη διαλεκτική μέθοδο – παρά τις παρεκβάσεις του Μαρξ στην ιστορία – πρόκειται για μια μορφή της κριτικής και ταυτόχρονα μια μεθοδολογικά λελογισμένη ανάπτυξη κατηγοριών, η σχέση της οποίας προς την ιστοριογραφία μπορεί να θεματοποιηθεί μόνο στο πλαίσιο της ίδιας της έκθεσης των κατηγοριών: «Δεν έχουμε εν τούτοις εδώ να κάνουμε με την ιστορική μετάβαση της κυκλοφορίας στο κεφάλαιο. Η απλή κυκλοφορία είναι πολύ περισσότερο μια αφηρημένη σφαίρα της αστικής συνολικής παραγωγικής διαδικασίας, η οποία μέσω των ιδίων της των προσδιορισμών αποδεικνύεται συστατικό στοιχείο, απλή μορφή εμφάνισης μιας βαθύτερης διαδικασίας που βρίσκεται πίσω απ' την κυκλοφορία, προκύπτει απ' αυτήν όπως και την παράγει – η διαδικασία αυτή είναι το βιομηχανικό κεφάλαιο» (*Αρχικό κείμενο* 923 {819}).

Αυτή λοιπόν η έννοια της απλής κυκλοφορίας καλείται να επιτύχει κάτι πολλαπλό. Γιατί όμως τότε η έννοια αυτή παραγωγώνεται όλο και περισσότερο, γιατί «κρύβεται» όλο και πιο πολύ η μέθοδος που συνδέεται με τη σύλληψη αυτή; Έχω την αίσθηση ότι η απάντηση βρίσκεται στην αδιαχώριστη σύμμιξη της κριτικής της οικονομίας και της φιλοσοφίας της ιστορίας. Ο Μαρξ συγγράφει το *Πρόχειρο* με τη μεγαλύτερη σπουδή, ωθείται δε από την αγωνία ότι η προλεταριακή επανάσταση θα μπορούσε να προλάβει τη θεωρία του. Η κριτική της πολιτικής οικονομίας αποτελεί σ' αυτή τη χρονική στιγμή επιστημονική εξήγηση της αναγκαιότητας της μετάβασης σε μια εκ νέου δημιουργούμενη κοινωνία: η έκθεση της αυξανόμενης αυτονομής της αξίας περατώνεται με μια σύνθεση κεφαλαίου, η οποία μέσα σ' αυτή τη δομή δεν φαίνεται να μπορεί πλέον να αρθεί. Χαρακτηριστικά ο Μαρξ αναφέρει στην επιστολή του προς τον Ένγκελς στις 2

Απριλίου 1858 το μετοχικό κεφάλαιο ως «την πιο πλήρη μορφή (η οποία παραπέμπει στον κομμουνισμό)». Η μη πραγματοποιημένη επανάσταση ήταν λοιπόν με βεβαιότητα ο λόγος για τον περιορισμό της διαλεκτικής· η ρητά θεματοποιημένη αυξανόμενη αυτονόμηση της αξίας παραγκωνίζεται όλο και περισσότερο και μαζί της επίσης η διαλεκτική μέθοδος της έκθεσης¹⁶.

2. Η έννοια της αξίας και η πραγματικότητα της αξίας

Υπό το φως της ερμηνείας από τον Ένγκελς της απλής κυκλοφορίας ως κοινωνίας της απλής παραγωγής εμπορευμάτων, αλλά και του περιορισμού του διαλεκτικού χαρακτήρα της έννοιας της αξιακής υπόστασης, η εισαγωγή της αποκτά φυσικά δογματικά χαρακτηριστικά, τα χαρακτηριστικά μιας αφηρημένης τοποθέτησης η μεθοδολογική σημασία της οποίας δεν είναι πλέον σαφής. Ο Μαρξ γνώριζε καλά ότι κάποιες παρερμηνείες, που αφορούν στη μέθοδό του, οφείλονταν στον ίδιο. Αυτό δείχνει η οργισμένη έκρηξή του όταν αντιμετώπισε τις επικρίσεις ενός κριτικού ο οποίος δεν μπορούσε προφανώς να παρακολουθήσει την έκθεση της κοινωνικής συνολικής εργασίας στην αξία: «Ο δύσμοιρος δεν βλέπει ότι, ακόμη και αν δεν είχα στο βιβλίο μου κανένα κεφάλαιο για την αξία, η ανάλυση των πραγματικών σχέσεων, την οποία δίνω, θα περιείχε την απόδειξη και την κατάδειξη της πραγματικής αξιακής σχέσης. Η πολυλογία για την αναγκαιότητα αποδείξεως της έννοιας της αξίας βασίζεται μόνο στην παντελή άγνοια τόσο του πράγματος για το οποίο πρόκειται, όσο και της επιστημονικής μεθόδου» (Επιστολή προς τον Kugelmann, 11 Ιουλίου 1868). Αλλά ακριβώς αυτή την επιστημονική μέθοδο «έκρυψε» ο Μαρξ με τόση επιτυχία, ώστε όχι μόνο δεν μπόρεσε να την ανακαλύψει ο Ένγκελς, αλλά και όλη η μαρξική έρευνα μέχρι σήμερα δεν μπόρεσε να εξηγήσει πώς έχουν τα πράγματα με τη μέθοδο αυτή. Σχετικά, ωστόσο, με την άποψη που τονίστη-

16. Πρβ. σχετικά το άρθρο μου στο *Open Marxism* 3: "Why Has Marx Hidden his Dialectical Method?".

κε στο πιο πάνω χωρίο της επιστολής, δεν πρέπει να μας ξεφύγει ότι γίνεται εδώ μια άκρως σημαντική δήλωση: ο Μαρξ δεν αφήνει περιθώρια να τεθεί υπό αμφισβήτηση – και αυτό πρέπει να αποτελέσει ενθύμιο για εκείνους που θέλουν να βλέπουν τη μαρξική κριτική μόνο ως μια κριτική των θεωριών – το ότι παρουσιάζει τις πραγματικές σχέσεις, την πραγματική αξιακή σχέση και το ότι κατανοεί την επιστήμη του ως κατάδειξη, ως απόδειξη· έστω και αν δεν δίνεται ρητά στο χωρίο αυτό μια μεθοδολογική διάσταση, μπορούμε να συμπεράνουμε από αυτό ότι η έκθεση έχει αποδεικτικό χαρακτήρα, ότι η επιστημονική έκθεση των κατηγοριών, άρα, περιέχει ταυτόχρονα την κατάδειξη της πραγματικότητας της αξίας.

Εντός και μέσω της θεωρίας, λοιπόν, εισάγεται η απόδειξη της πραγματικότητας της αξίας! Τι μορφή έχει όμως η απόδειξη αυτή; Ας συγκρατήσουμε τα παρακάτω ως ουσιαστικούς προσδιορισμούς της απλής κυκλοφορίας: Πριν τη μετάβαση στην έννοια του κεφαλαίου, στο τέλος της έκθεσης της απλής κυκλοφορίας, ο Μαρξ τονίζει ότι η ανταλλακτική αξία διαλύεται, καταρρέει στην «ανόργανη τέφρα της ύπαρξής της», ότι «αυτοκαταργείται ως ολοκληρωμένη ανταλλακτική αξία». Και ότι ταυτόχρονα πρέπει να συλλάβουμε την αξία ως «θεωρητική αλήθεια» ως ένα «καθ' εαυτό» ή «για εμάς»: άρα, «στους αφηρημένους προσδιορισμούς ανταλλακτική αξία, κυκλοφορία, χρήμα, ... ανήκει ακόμη περισσότερο στον υποκειμενικό μας στοχασμό» (Gr. 205). (Αυτό το «περισσότερο» μετά απ' το «ακόμη», που φαίνεται ότι αποδυναμώνει ξανά στην πρόταση αυτή το χαρακτήρα μιας αυστηρής διαλεκτικής, αναφέρεται στο ότι αυτή η απλή κυκλοφορία αναπτύσσει επίσης τις μορφές εκείνες οι οποίες προηγούνται ιστορικά της κεφαλαιακής σχέσης, διότι χωρίς αυτές τις μορφές ύπαρξης δεν θα υπήρχε φυσικά βιομηχανικό κεφάλαιο. Είναι η υπόδειξη του διπλού χαρακτήρα αυτής της κατασκευής της απλής κυκλοφορίας).

Είναι λοιπόν μια θεωρητική κατασκευή η οποία επιχειρηματολογεί εκ του αποτελέσματος και επαναλαμβάνει τη διαδρομή απ' την αρχή ως το αποτέλεσμα με έναν καθορισμένο μεθοδολογικό τρόπο. Για έναν πιο ακριβή καθορισμό αυτής της μεθοδολο-

γικής πορείας συναντάμε μια επεξηγηματική διατύπωση στο τέλος της πορείας έκθεσης της απλής κυκλοφορίας – κατά την πραγμάτευση του χρήματος ως παγκόσμιου χρήματος. Στη μορφή του χρήματος ως παγκόσμιου χρήματος έχουμε μπροστά μας μια «μορφή ύπαρξης» που «προσήκει στην έννοιά της» (23, 156). Επιστήσαμε παραπάνω την προσοχή στο ότι ο Μαρξ παίρνει ως προϋπόθεση, κατά την έκθεσή του, την «έννοια της αξίας»: τώρα συναντάμε επιπλέον την έννοια του χρήματος, η οποία προφανώς προϋποτίθεται και αυτή, διότι ο Μαρξ μόνο κάτω από αυτή την προϋπόθεση μπορεί να αναπτύξει μια ειδική υπόσταση του χρήματος, η οποία «προσήκει στην έννοιά της». Αυτό το μεθοδολογικό αξίωμα συμφωνεί εκπληκτικά με τη μέθοδο που ακολουθείται στο πρώτο κεφάλαιο, με την ανάπτυξη της αξιακής μορφής, όπου σκοπός ήταν να βρεθεί μια αξιακή μορφή η οποία να αντιστοιχεί «μέσω του καθολικού της χαρακτήρα... στην έννοια της αξίας»¹⁷.

Ας προσπαθήσουμε να ρίξουμε φως στη σημασία αυτών των κρυμμένων υποδείξεων του Μαρξ σε ό,τι αφορά στη μέθοδό του. Ήδη απ' τη γλώσσα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι νονός των παραπάνω υπήρξε ο Χέγκελ. Αν η ύπαρξη αναλογεί στην έννοια (που είναι ως εκ τούτου κουτσουρεμένη τις πιο πολλές φορές με κακό τρόπο), τότε πρόκειται για μια έννοια η οποία έχει αντικειμενικό χαρακτήρα. Αυτό αποδίδεται στον ιδεαλιστή Χέγκελ: σύμφωνα με νομιναλιστικές προδιαγραφές κάτι τέτοιο αποτελεί ξεκάθαρα ασυνάρτητο λόγο. Μπορεί όμως ο υλιστής Μαρξ να μιλάει έτσι; Ο Oskar Negt επισήμανε ορθώς ότι ο Μαρξ δεν έχει αναπτύξει πουθενά μια έννοια της έννοιάς του¹⁸. Το συμπέρασμα του Μαρξ που αναφέρθηκε παραπάνω αποτελεί εν τούτοις μια άμεση υπόδειξη: ενώ και έμμεσα μπορούμε να συναγάγουμε απ' την ανάλυση της αξιακής μορφής ότι ο Μαρξ έχει κατά νου μια τέτοια αντικειμενική έννοια. Οι κριτικές που εκφέρονται επανει-

17. Karl Marx: *Το Κεφάλαιο*, πρώτη έκδοση, Παράρτημα: Η αξιακή μορφή, στο MEGA II, 5, σ. 643.

18. Oskar Negt, "Koreferat zu Alfred Schmid, Zum Erkenntnisbegriff der Kritik der politischen Ökonomie", στο I. Fetscher (επιμ.), *Kritik der politischen Ökonomie heute – 100 Jahre Kapital*, Φραγκφούρτη 1968, σ. 47.

λημμένα και που σημειώνουν ότι οι διάφοροι καθορισμοί του εμπορεύματος και των αξιακών μορφών παρουσιάζονται στο πρώτο κεφάλαιο σαν να μην παρευρίσκονταν οι άνθρωποι, σαν να έπαιρναν από μόνες τους δρόμο με σακίδιο στην πλάτη και ραβδί, σαν να εκφράζονταν και να διακρίνονταν, να εξετίθεντο και να εξισώνονταν από μόνες τους, αλλά και οι απόψεις των κριτικών, που τονίζουν με πολύ έμφαση ότι είναι πάντοτε οι άνθρωποι εκείνοι που διεξάγουν αυτές τις διαδικασίες, ευσταθούν και δεν ευσταθούν ταυτόχρονα.

Ο Μαρξ το παρουσιάζει πράγματι ως μια αντικειμενική διαδικασία· αλλά πού λαμβάνει αυτή χώρα; Στο *Κεφάλαιο* (και στην πρώτη και στη δεύτερη έκδοση με ταυτόσημο τρόπο) ο Μαρξ αναφέρεται σχετικά στο «φυσικό ένστικτο των κατόχων των εμπορευμάτων»: «Στην αμηχανία τους οι κάτοχοι των εμπορευμάτων σκέφτονται όπως ο Φάουστ. Στην αρχή ήταν η πράξη. Γι' αυτό ενέργησαν ήδη πριν να το σκεφτούν. Οι νόμοι της εμπορευματικής φύσης εκδηλώνονται εμπράκτως στο φυσικό ένστικτο του κατόχου των εμπορευμάτων. Μπορούν να συσχετίσουν τα εμπορεύματά τους το ένα προς το άλλο μόνο ως αξίες, και άρα μόνο ως εμπορεύματα, στο βαθμό που τα συσχετίζουν αντιθετικά προς κάποιο άλλο εμπόρευμα ως γενικό ισοδύναμο. Αυτό απέφερε η ανάλυση του εμπορεύματος» (23, 101). Διατυπώσεις όπως «φυσικό ένστικτο» κρύβουν περισσότερο παρά εξηγούν το πού λαμβάνει χώρα αυτή η αντικειμενική διαδικασία. Αν μέναμε ωστόσο στη σημασία των λέξεων τότε θα έπρεπε να υποθέσουμε ότι συμβαίνει «στο ανθρώπινο πνεύμα», και όχι εκτός της διανοίας. Αυτό συμφωνεί και με την πολυαναφερθείσα διαπίστωση στο κεφάλαιο για το φετιχισμό: «Οι άνθρωποι συσχετίζουν λοιπόν τα προϊόντα της εργασίας τους το ένα προς το άλλο ως αξίες, όχι επειδή αυτά τα πράγματα ισχύουν για αυτούς ως απλά εμπράγματα περιβλήματα ιδίου είδους ανθρώπινης εργασίας. Αντιθέτως. Στο βαθμό που εξισώνουν κατά την ανταλλαγή τα διαφορετικά εμπορεύματά τους ως αξίες, εξισώνουν και τις διαφορετικές μεταξύ τους εργασίες ως ανθρώπινη εργασία. Δεν το γνωρίζουν αλλά το πράττουν» (23, 88).

Το χωρίο αυτό πρέπει να διαβαστεί με ακρίβεια. Το σημείο,

στο οποίο αναφέρεται ο Μαρξ, είναι η σχέση της εργασίας και της αξίας· και αυτή η μη επίγνωση του πνευματικού τους πράττειν αναφέρεται αποκλειστικά στη σύνδεση της εργασίας και της αξίας. Δεν αποτελεί ωστόσο θέμα συζήτησης η φύση της ίδιας αυτής αφαιρετικής διαδικασίας η οποία λαμβάνει χώρα σ' αυτή την «εξίσωση ως αξίες». Αυτή η διαδικασία δεν συγκεκριμενοποιείται πουθενά από τον Μαρξ· μα ούτε και στη βιβλιογραφία συναντάμε τίποτε σχετικό.

Θα μπορούσαμε ωστόσο να προσπαθήσουμε να διαβάσουμε την έκθεση της αξιακής μορφής από αυτή την άποψη, ως μια κίνηση της σκέψης που έχει αντικειμενικό χαρακτήρα· αντικειμενικό με την έννοια ότι εξελίσσεται μεν στους ανθρώπους, αυτοί όμως δεν συνοδεύουν αυτή την αφαιρετική διαδικασία με μια προσήκουσα, ταιριαστή στο πράγμα συνείδησή. Ο Adorno χρησιμοποίησε στις σημειώσεις από τη συνομιλία του με τον Sohn-Rethel την εξής διατύπωση: «αξία είναι η ενότητα των πολλών». Δεν το ανέπτυξε παραπέρα. Εστίασε ωστόσο σε μια αφαιρετική διαδικασία που δεν μπορούμε να τη συλλάβουμε κατά το πρότυπο ενός νομιναλιστικά συλλαμβανόμενου σχηματισμού των εννοιών· μπορούμε πολύ περισσότερο να τη συλλάβουμε ως μια διαλεκτική διαδικασία της σκέψης η οποία όχι μόνο δεν πραγματοποιείται με συνείδηση αλλά είναι η ίδια συστατική για την τέλεση προθετικών πράξεων.

Όταν οι άνθρωποι «εξισώνουν ως αξίες» τα προϊόντα τους, τότε συγκροτούν ενότητα. Διότι η εξίσωση σημαίνει δημιουργία ενότητας, εξαφάνιση της διαφοράς, απόλυτη ανταλλαξιμότητα· απολύτως ανταλλάξιμα είναι τα προϊόντα ως αδιαφοροποίητα. Στο βαθμό που οι ανταλλάσσοντες εξισώσουν τα προϊόντα ως ισοδύναμα, τα καθιστούν ως αδιαφοροποίητη ενότητα. Αν όμως τούτο είναι μια κίνηση της σκέψης κατά την οποία καθίσταται ενότητα, τότε καθίστανται τα πολλά ως ένα και συνάμα επίσης τα πολλά ως πολλά του ενός. Πρέπει λοιπόν να πρόκειται για μια αμφίδρομη κίνηση της σκέψης, μια συνεχή διαφοροποίηση και ενοποίηση, κατά την οποία για πρώτη φορά οι δύο πόλοι σχηματίζονται ως τέτοιοι, μια ταυτόχρονη γένεση του ενός και των πολλών.

Αυτή η πορεία επιτελείται «στο κεφάλι ενός εκάστου» που συμμετέχει στην ανταλλαγή· εξισώνουν «στο μυαλό τους» τα διαφορετικά εμπορεύματα – και πουθενά αλλού. Και μάλιστα ήδη στην αντιπαράθεση δύο εμπορευμάτων. Ο Μαρξ διαχωρίζει τη σχετική αξιακή μορφή και τη μορφή του ισοδυνάμου, αξίες και οι δύο, όπου η μία είναι το «ισοδύναμο ως άμεσα ανταλλάξιμη αξία χρήσης» το οποίο εμπεριέχεται στην άλλη και ταυτόχρονα διαφοροποιείται απ' αυτό. Συγκροτείται λοιπόν ήδη κατά την αντιπαράθεση μια ολότητα, ένα καθολικό, το οποίο δεν είναι ούτε τούτο ούτε το άλλο, αλλά είναι ισοδύναμο ως αδιάφορο, είναι κατά αυτόν τον τρόπο ακριβώς και τούτο και το άλλο. Ένα εκτεταμένο καθολικό το οποίο υπάρχει μόνο ως εκείνη η συνεχής διαδικασία της διαφοροποίησης και εξίσωσης, ως διαδικασία της «εξίσωσης και της διαφοροποίησης» (13, 30).

Δεν είναι τυχαίο που ο Μαρξ μιλάει επανειλημμένα στο *Πρόχειρο* για προϊόντα που γίνονται πρώτα εμπορεύματα και ανταλλακτικές αξίες. Δεν είναι ο αστόχαστος λόγος της αστικής οικονομίας που ταυτίζει το εμπόρευμα και το προϊόν αρνούμενος τη μορφή, αλλά ουσιαστικό συστατικό στοιχείο της συγκρότησης. Θέλει μ' αυτό να τονίσει ότι αυτά τα αντικείμενα δεν είναι ήδη εκ των προτέρων εμπορεύματα και αξίες, όπως θα παρουσιάσει αργότερα στο *Κεφάλαιο*. Είναι πλεόνασμα, πλούτος, μη χρηστικές αξίες· ως τέτοιες μπορούν να εισέλθουν στη διαδικασία ανταλλαγής. Τη στιγμή όμως της εξίσωσης, η οποία είναι ταυτόχρονα και η διαδικασία της διαστρέβλωσης, διαστρέφεται το οικονομικά άμορφο προϊόν σε μια εξειδίκευση του καθολικού, η «φυσική» ιδιαιτερότητα μετατρέπεται σε εξειδίκευση του ενός.

Τι είναι αυτό το ένα; Εφόσον υπάρχουν προϊόντα, αποτελεί η ενότητα ένα συνολικό προϊόν, και τα πολλά είναι τα πολλά του ενός – του συνολικού προϊόντος. Και εφόσον υπάρχουν προϊόντα της εργασίας, αποτελούν αυτά ακριβώς τις αντικειμενοποιήσεις της συνολικής εργασίας. Αυτό είναι το «εφαλτήριο της πολιτικής οικονομίας», ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας – που διατυπώνεται όμως εδώ ακόμη ως ολότητα, έτσι που να μην επιτρέπει να προκύψει η παρερμηνεία ότι θα μπορούσε να πρόκειται για δύο

μορφές εργασίας, πράγμα που υπονοούν μετέπειτα δηλώσεις και που προλαμβάνει ο Μαρξ με τρόπο κατηγορηματικό, όταν και στην πρώτη έκδοση του *Κεφαλαίου* – ακόμη¹⁹ – τονίζει με έμφαση ότι «στο εμπόρευμα δεν κρύβονται δύο διαφορετικά είδη εργασίας, αλλά η ίδια εργασία ορίζεται διαφοροποιούμενη και αντιπαρατιθέμενη, ανάλογα με το αν αναφέρεται στην αξία χρήσης του εμπορεύματος ως το προϊόν της ή στην αξία του εμπορεύματος ως την αντικειμενοποιημένη απλώς έκφρασή της (MEGA II, 5, 26 επ.). Εξαιτίας των πολλών διατυπώσεων του Μαρξ, που καθόλου δεν εκπληρούν τον προγραμματικό στόχο αυτής της σύλληψης της ολότητας, πρέπει βέβαια να τεθεί σοβαρά το ερώτημα αν ο Μαρξ αργότερα «έκρυψε τη μέθοδό του» ή αν εμφανίζονται πραγματικά όλο και συχνότερα αστόχαστες υποστασιοποιήσεις οι οποίες διαστρέφουν τις αρχικές προθέσεις στο αντίθετό τους. Θα μπορούσαμε εδώ να αναφερθούμε σε χωρία στα οποία ο Μαρξ έχει αυτόν το χαρακτήρα διαστρέβλωσης ξεκάθαρα στο νου του: «Η εργασία η οποία μετριέται κατά αυτόν τον τρόπο μέσω του χρόνου, δεν εμφανίζεται στην πραγματικότητα ως εργασία διαφορετικών υποκειμένων, αλλά εμφανίζονται πολύ περισσότερο τα διαφορετικά άτομα, που εργάζονται, ως απλά όργανα της εργασίας» (13, 18). «Ο χρόνος εργασίας που παριστάνεται στην ανταλλακτική αξία είναι χρόνος εργασίας του μεμονωμένου εργάτη, αλλά του μεμονωμένου χωρίς διάκριση απ' τους άλλους μεμονωμένους, όλων των μεμονωμένων... Είναι ο χρόνος εργασίας του μεμονωμένου εργάτη, ο δικός του χρόνος εργασίας, αλλά μόνο ως ο κοινός χρόνος όλων, για τους οποίους είναι από κει και πέρα αδιάφορο τίνος μεμονωμένου εργάτη είναι αυτός ο χρόνος εργασίας... Είναι σαν να ανακάτευαν τα διαφορετικά άτομα το χρόνο εργασίας τους και να εξέθεταν τις διαφορετικές ποσότητες του χρόνου εργασίας που βρίσκεται από κοινού στη διάθεσή τους σε διαφορετικές αξίες χρήσης. Ο χρόνος εργασίας του μεμονωμένου εργάτη είναι λοιπόν πράγματι ο χρόνος εργασίας τον οποίο χρειάζεται η κοινωνία για την έκθεση μιας συγκεκριμένης αξίας χρήσης, δηλ. για την ικανοποίηση μιας

19. Στη δεύτερη έκδοση λείπει η πρόταση αυτή.

συγκεκριμένης ανάγκης» (13, 19, ο τονισμός από εμένα, H.R.). Πρέπει να προσέξουμε την ακριβή διατύπωση. Ο χρόνος εργασίας «παρουσιάζεται σε διαφορετικές αξίες χρήσης», άρα οι ίδιες οι αξίες χρήσης είναι ως αξίες χρήσης η παρουσίαση της αξίας. Κατά λέξη αναφέρεται αυτό και στην επιστολή προς τον Ένγκελς στις 2.4.1858: «Από την αντίφαση του καθολικού χαρακτήρα της αξίας με την υλική της υπόσταση σε ένα συγκεκριμένο εμπόρευμα κτλ. ... προκύπτει η κατηγορία του χρήματος» (ο τονισμός από εμένα, H.R.). Συναντάμε επίσης τέτοιου είδους σαφείς δηλώσεις και στις μετέπειτα παρατηρήσεις που έχουν γραφτεί στο περιθώριο του κειμένου προς τον Adolf Wagner: «Αν ο Rodbertus ... είχε εξετάσει την αξία, θα είχε ανακαλύψει ότι το πράγμα αυτό, η "αξία χρήσης", ισχύει ως απλή αντικειμενοποίηση ανθρώπινης εργασίας, ως *ανάλωση ίσης ανθρώπινης εργατικής δύναμης*» (19, 375). Ο Μαρξ μιλάει εδώ όχι για το είναι της αξίας, αλλά για ένα χαρακτήρα ισχύος. Θα επανέλθουμε παρακάτω εκτενέστερα στο ότι ο Μαρξ χρησιμοποίησε μια έννοια, αυτήν της ισχύος, την οποία δεν συγκεκριμενοποίησε στη συνέχεια. Για το δικό μας προβληματισμό είναι σημαντικό ότι ο Μαρξ αντιλαμβάνεται την ίδια την αξία χρήσης ως αντικειμενοποίηση, ως παράγοντα υλοποίησης μιας καθολικότητας. Πάνω σ' αυτή τη βάση μπορούμε επίσης να κατανοήσουμε γιατί δεν αποτελούσε πρόβλημα για τον Μαρξ η αποδοχή του χρόνου εργασίας που είναι κοινωνικά αναγκαίος για την «παρουσίαση» μιας αξίας χρήσης, ως μέτρου της ποσότητας της αξίας – σε αντίθεση προς τους επικριτές του, οι οποίοι έβλεπαν επανειλημμένα μια αντίφαση στην ίδια την έννοια της εργασίας, δηλαδή μεταξύ της αφηρημένης-καθολικής εργασίας και του χρόνου εργασίας, ο οποίος μπορεί να είναι πάντα μόνο συγκεκριμένος.

Όπως όμως ήδη τονίστηκε: τούτη η έννοια της ολότητας συναντάται στα δημοσιευμένα κείμενα μόνο στοιχειωδώς πια, ενώ κάποιες απομένουσες ενδείξεις περιορίζονται όλο και περισσότερο. Ο περιορισμός αυτός της διαλεκτικής έχει ως συνέπεια να εμφανίζεται η εισαγωγή της έννοιας της καθολικής εργασίας ως δογματική τοποθέτηση, και σε καμιά περίπτωση στην αρχική της σύλληψη, δηλαδή ως «θεωρητική αλήθεια», ως ένα καθ' εαυτό ή

δι' εαυτό της υπόστασης της αξίας, που «τοποθετείται» και στη μετέπειτα ανάπτυξη. Πριν απ' αυτό πρέπει κανείς να διαβάσει την παρατήρηση στο *Πρόχειρο*: «η ανταλλαγή σε είδος, στην πιο πρωτόγονη μορφή της, προϋποθέτει την εργασία ως υπόσταση και το χρόνο εργασίας ως μέτρο των εμπορευμάτων» (Gr. 119, {A 146}). Και συνεχίζει χαρακτηριστικά: «πράγμα που προκύπτει ύστερα και καθαρά, μόλις η ανταλλαγή αυτή γίνει κανονική και συνεχής, μόλις αρχίσει να εμπεριέχει η ίδια τους αμοιβαίους όρους για την ανανέωσή της». Στο χωρίο αυτό τονίζει ο Μαρξ για μια ακόμη φορά τη διάκριση θεωρητικής και πρακτικής αλήθειας της «εργασίας απλά και καθαρά», αλλά επισημαίνει με μια κίνηση την προβληματική της έννοιας της υπόστασης και συνάμα τη βάση του υποκειμενικού-αντικειμενικού χαρακτήρα των κατηγοριών.

Τι σημαίνει η λέξη «προϋποθέτει» στην πρόταση: «η ανταλλαγή σε είδος προϋποθέτει την εργασία ως υπόσταση»; Ας θυμηθούμε τη φιλοσοφική αντίληψη που συνδέεται με την έννοια της υπόστασης. Το ζητούμενο είναι βέβαια μια ενότητα στο αντικείμενο, η ιδέα μιας πραγματικής, όχι μόνο νοητής ενότητας στο πράγμα. Αναφέρεται, άραγε, στην ενότητα των πολλών που κατασκευάζεται «στο κεφάλι των συμμετεχόντων», στην αντικειμενική, αμφίδρομη κίνηση της σκέψης που εκτελείται ήδη στην ανταλλαγή σε είδος, ή σε μια κοινωνική ενότητα η οποία υπάρχει «πραγματικά»; Είναι ο παγιωμένος καταμερισμός της εργασίας κάτι περισσότερο από μια υλική μόνο διαδικασία; Λαμβάνει εκεί χώρα η «περίφημη» πραγματική αντίφαση;

Όταν λέμε ότι η ενότητα υπάρχει στο κεφάλι μας αλλά η πολυμορφία είναι απ' έξω, ότι μόνο στο κεφάλι μας υπάρχουν αυτά ως αξίες, ενώ έξω από αυτό είναι μόνο προϊόντα, ύλη, δεν συνιστούν, άρα, ενότητα: τότε θα μπορούσα και εγώ να μη μιλήσω για καταμερισμό της εργασίας, διότι η εργασία είναι μία. Άρα, πρέπει η ενότητα να είναι και πραγματική: πώς είναι όμως πραγματική; Με το να είναι η παράγουσα αξία χρήσης εργασία ως τέτοια άμεσα η εργασία ενός εκάστου για όλους τους άλλους: και έτσι δεν διαχωρίζεται η εργασία ενός εκάστου απευθείας απ' την εργασία όλων των άλλων: κατά αυτόν τον τρόπο αποτελεί λοιπόν

καθολική εργασία: κάθε προϊόν είναι λοιπόν κάτι ιδιαίτερο και καθολικό ταυτόχρονα. Άρα, ήδη μέσα στην ιδιωτικά εκτελούμενη εργασία «περιέχεται» η «παραπομπή» στην εργασία όλων των άλλων. Ως ιδιωτική εργασία είναι αυτή καθεαυτή κοινωνική.

Αυτό είναι, όμως, ήδη μια αφαίρεση η οποία αντανακλά το διαχωρισμό σε ανταλλαγή και σε ανεξάρτητη ιδιωτική παραγωγή. Πράγμα που σε καμιά περίπτωση δεν είναι αυτονόητο. Ο Μαρξ ασκεί κριτική στον θεωρητικό της αξίας της εργασίας Ricardo, ο οποίος δεν λαμβάνει πλέον υπόψη του το ειδικό οικονομικό στοιχείο, την αξιακή μορφή, και ως εκ τούτου θεωρεί την κοινωνία – αστόχαστα – ως σχεδιασμένη. Επεξηγηματικό ως προς τα παραπάνω είναι ένα χωρίο από την *Κριτική*: «Ο καταμερισμός της εργασίας, ως ολότητας όλων των ιδιαίτερων παραγωγικών τρόπων απασχόλησης, είναι η συνολική μορφή της κοινωνικής εργασίας στην υλική της πλευρά, *ιδωμένη* ως παράγουσα αξίες χρήσης εργασία. Ως τέτοια (ολότητα, προσθήκη δική μου, H.R.) *υπάρχει* από τη σκοπιά των εμπορευμάτων και εντός της διαδικασίας, μόνο στα αποτελέσματά της, στην *ιδιαιτερότητα* (οι τελευταίοι τονισμοί από εμένα, H.R.) των ιδίων των εμπορευμάτων» (13, 37).

Οι διατυπώσεις του Μαρξ καθιστούν σαφές ότι προβαίνει σε αναλυτικές διακρίσεις. «Εξετάζει» την υλική πλευρά, και μετά τη σκοπιά των εμπορευμάτων. Μπορεί όμως να διαχωρίσει τις δύο σκοπιές πραγματικά και να τις θεματοποιήσει ανεξάρτητα τη μια από την άλλη; Αν λοιπόν η έκφραση «καταμερισμός εργασίας» έχει επιλεγεί ύστερα από σκέψη και δεν αποτελεί μια *κενή στοχασμού παράσταση*, αλλά πρέπει να αποκτήσει πραγματικό *εννοιακό περιεχόμενο*, τότε πρέπει να ιδωθεί μόνο ως έκφραση μιας ενότητας, η οποία υπάρχει και ταυτόχρονα δεν υπάρχει. Πώς μπορώ όμως να σκεφτώ την ενότητα αυτή; Σκέφτομαι ήδη πάντοτε την ενότητα και τα ιδιαίτερα στοιχεία ως εξειδίκευση της ενότητας, στην περίπτωσή μας ως εξειδίκευση των εμπορευμάτων. Ανεξάρτητα από αυτή την εξειδίκευση μπορώ να συλλάβω τη συνολική μορφή μόνο ως ανεξαρτησία των ιδιαίτερων στοιχείων του ενός απ' το άλλο, δηλαδή στην περίπτωσή μας η ιδιωτική εργασία. Αλλά ιδιωτική εργασία είναι ήδη μια ανακλαστική έννοια που εμπεριέχει το αντίθετό της.

καθολική εργασία: κάθε προϊόν είναι λοιπόν κάτι ιδιαίτερο και καθολικό ταυτόχρονα. Άρα, ήδη μέσα στην ιδιωτικά εκτελούμενη εργασία «περιέχεται» η «παραπομπή» στην εργασία όλων των άλλων. Ως ιδιωτική εργασία είναι αυτή καθεαυτή κοινωνική.

Αυτό είναι, όμως, ήδη μια αφαίρεση η οποία αντανακλά το διαχωρισμό σε ανταλλαγή και σε ανεξάρτητη ιδιωτική παραγωγή. Πράγμα που σε καμιά περίπτωση δεν είναι αυτονόητο. Ο Μαρξ ασκεί κριτική στον θεωρητικό της αξίας της εργασίας Ricardo, ο οποίος δεν λαμβάνει πλέον υπόψη του το ειδικό οικονομικό στοιχείο, την αξιακή μορφή, και ως εκ τούτου θεωρεί την κοινωνία – αστόχαστα – ως σχεδιασμένη. Επεξηγηματικό ως προς τα παραπάνω είναι ένα χωρίο από την *Κριτική*: «Ο καταμερισμός της εργασίας, ως ολότητας όλων των ιδιαίτερων παραγωγικών τρόπων απασχόλησης, είναι η συνολική μορφή της κοινωνικής εργασίας στην υλική της πλευρά, *ιδωμένη* ως παράγουσα αξίες χρήσης εργασία. Ως τέτοια (ολότητα, προσθήκη δική μου, H.R.) *υπάρχει* από τη σκοπιά των εμπορευμάτων και εντός της διαδικασίας, μόνο στα αποτελέσματά της, στην *ιδιαιτερότητα* (οι τελευταίοι τονισμοί από εμένα, H.R.) των ιδίων των εμπορευμάτων» (13, 37).

Οι διατυπώσεις του Μαρξ καθιστούν σαφές ότι προβαίνει σε αναλυτικές διακρίσεις. «Εξετάζει» την υλική πλευρά, και μετά τη σκοπιά των εμπορευμάτων. Μπορεί όμως να διαχωρίσει τις δύο σκοπιές πραγματικά και να τις θεματοποιήσει ανεξάρτητα τη μια από την άλλη; Αν λοιπόν η έκφραση «καταμερισμός εργασίας» έχει επιλεγεί ύστερα από σκέψη και δεν αποτελεί μια *κενή στοχασμού παράσταση*, αλλά πρέπει να αποκτήσει πραγματικό *εννοιακό περιεχόμενο*, τότε πρέπει να ιδωθεί μόνο ως έκφραση μιας ενότητας, η οποία υπάρχει και ταυτόχρονα δεν υπάρχει. Πώς μπορώ όμως να σκεφτώ την ενότητα αυτή; Σκέφτομαι ήδη πάντοτε την ενότητα και τα ιδιαίτερα στοιχεία ως εξειδίκευση της ενότητας, στην περίπτωσή μας ως εξειδίκευση των εμπορευμάτων. Ανεξάρτητα από αυτή την εξειδίκευση μπορώ να συλλάβω τη συνολική μορφή μόνο ως ανεξαρτησία των ιδιαίτερων στοιχείων του ενός απ' το άλλο, δηλαδή στην περίπτωσή μας η ιδιωτική εργασία. Αλλά ιδιωτική εργασία είναι ήδη μια ανακλαστική έννοια που εμπεριέχει το αντίθετό της.

Όταν ο Μαρξ χρησιμοποιεί στο *Πρόχειρο* τη διατύπωση «η ανταλλαγή σε είδος προϋποθέτει την εργασία ως υπόσταση», τότε εστιάζει σε εκείνη τη συνολική παραγωγή που έχει νοηθεί ανεξάρτητα από την ανταλλαγή και της οποίας η ενότητα υπάρχει καθ' εαυτή. Αυτή η ενότητα που υπάρχει στην εξειδίκευση των εμπορευμάτων εκτίθεται στην έννοια της αξίας, η οποία – ως έννοια – συμπεριλαμβάνει επίσης την αντικειμενοποίηση της αξίας. «Η μορφή της αντικειμενοποίησης εμπεριέχεται στην έννοια της αξίας» (MEGA II, 6, 32). Αναφέρεται αυτή, όμως, η έννοια της αξίας μόνο στην αντικειμενική κίνηση της σκέψης στο νου μας ή στην ενότητα έξω απ' το νου μας; Και στα δύο, διότι αυτά τα δύο δεν μπορούν πλέον να διαχωριστούν στον καπιταλισμό. Ως προς αυτό αναφέρει ακόμη ο Μαρξ ότι η αξία χρήσης είναι και ισχύει ως παράγοντας υλοποίησης της καθολικής εργασίας.

Ας αναλογιστούμε αυτή την κατάσταση πραγμάτων στην «πραγματικότητα του καταμερισμού εργασίας». Απ' τη στιγμή που η ανταλλαγή καταστεί διαρκής και υπάρχει συνάμα συνεχής καταμερισμός εργασίας, το ένα δεν μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα απ' το άλλο. Η ιδιωτική παραγωγή που βασίζεται στον καταμερισμό εργασίας λαμβάνει τότε μόνο χώρα όταν οι μετέχοντες παρουσιάζουν την παραγωγή τους και τα προϊόντα τους ως έχοντα καθορισμένη τιμή. Κατά αυτόν τον τρόπο, επίσης, είναι και ισχύει ήδη πάντοτε η πραγματική εργασία τους ως εξειδίκευση της ενότητας, της κοινωνικής συνολικής εργασίας ή ως αξία. Δεν μπορούμε πια να διαχωρίσουμε ανάμεσα σε μια ενότητα μέσα στο νου μας και της πολυμορφίας έξω απ' αυτόν – οι κατηγορίες είναι υποκειμενικές-αντικειμενικές.

Αυτή είναι βέβαια η – προεικονιζόμενη – αντικειμενική πραγματικότητα (*Wirklichkeit*) ενός καταμερισμού εργασίας κατά τον οποίο η συνολική παραγωγή παράγει για την ανταλλαγή: η καπιταλιστική παραγωγή. Και συνάμα προϋποθέτουμε πια όχι μόνο την πραγματικότητα (*Realität*) της μορφής της τιμής, αλλά την πραγματικότητα όλων των κατηγοριών. Και συνάμα επίσης την πραγματικότητα ενός καταμερισμού εργασίας ο οποίος παρήχθη στην ειδική του μορφή πρώτα απ' το κεφάλαιο.

Πρέπει λοιπόν να διακρίνουμε μεταξύ της έννοιας της αξίας

και της πραγματικότητας της αξίας. Η αξία καθίσταται αληθής πρώτα στον καπιταλισμό όταν η συνολική αναπαραγωγή της κοινωνίας διαμεσολαβείται απ' την ανταλλαγή. Τότε έχουμε για πρώτη φορά το συνολικό προϊόν ως αξιακό προϊόν και την αναπαραγωγή ως αναπαραγωγή αξίας. Η αξία είναι πραγματική και αιθθαλής – τότε ανταποκρίνεται η ύπαρξή της στην έννοια.

Τι ήταν άραγε η αξία πρωτύτερα; Μια φευγαλέα ύπαρξη, ένα αυτοαναιρούμενο Είναι· ήταν ασυγκράτητη! Και με τούτα επανερχόμαστε στις διατυπώσεις του *Προχείρου*, στο σημείο της μετάβασης από την απλή κυκλοφορία στο κεφάλαιο.

3. Η σκιαγράφηση της διαλεκτικής ανάπτυξης των κατηγοριών στην απλή κυκλοφορία

Θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε την πορεία των σκέψεων που αφορούν στην απλή παραγωγή στο *Πρόχειρο*. Όπως ήδη αναφέραμε, ο Μαρξ παίρνει ως αφετηρία το ότι μη χρηστικές για τους ιδιοκτήτες τους αξίες, προϊόντα, πλεονάζων πλούτος ρίχνονται στη «φωτιά της κυκλοφορίας» όπου αναπτύσσονται πρώτα απ' όλα οι οικονομικοί προσδιορισμοί της μορφής. «Η διαδικασία, λοιπόν, είναι απλά η εξής: Το προϊόν γίνεται εμπόρευμα, δηλ. απλό συστατικό στοιχείο της ανταλλαγής. Το προϊόν μετατρέπεται σε ανταλλακτική αξία... Μέσω αυτού, του να γίνεται το προϊόν εμπόρευμα, το εμπόρευμα ανταλλακτική αξία, λαμβάνει πρώτα στο νου μια διπλή υπόσταση. Αυτός ο ιδεατός αναδιπλασιασμός εξελίσσεται (και εξελίσσεται αναγκαστικά) στο να εμφανίζεται το εμπόρευμα στην πραγματική ανταλλαγή διττά: ως φυσικό προϊόν απ' τη μια πλευρά, ως ανταλλακτική αξία απ' την άλλη. Αυτό σημαίνει ότι η ανταλλακτική αξία αποκτά μια υλικά διαχωρισμένη ύπαρξη» (Γτ. 63 {A.100}). Δεν είναι σε καμιά περίπτωση τυχαίο το ότι στο *Πρόχειρο* ο Μαρξ δεν τηρεί ακόμα τη ρητή και σαφή διάκριση μεταξύ αξίας και ανταλλακτικής αξίας, όπως συμβαίνει αργότερα. Κάτι τέτοιο συμφωνεί πέρα για πέρα με το πνεύμα του *Προχείρου*, αφού εκεί η αξία υπάρχει μόνο

καθ' εαυτήν ή για εμάς. Το προϊόν είναι εμπόρευμα, επειδή είναι μια «φυσική ιδιαιτερότητα», η οποία όμως δεν σχετίζεται πια με μια επίκαιρη αντίστοιχη ανάγκη του παραγωγού, και είναι έτσι ανταλλάξιμο έναντι κάτι άλλου, έναντι πολλών άλλων. Η ανταλλαγή λοιπόν προκαταλαμβάνεται λογικά: «Αξία (ανταλλακτική αξία) είναι το εμπόρευμα μόνο στην ανταλλαγή (πραγματική ή αναπαριστώμενη)» (Gr. 59). Αυτή η δυνατότητα ανταλλαγής είναι «η ενυπάρχουσα χρηματική ιδιότητά του» (Gr. 65) η οποία ως χρήμα είναι αποδεσμευμένη από το εμπόρευμα και η οποία κερδίζει έναν «καθολικό... ιδιάζοντα τρόπο ύπαρξης» (Gr. 65).

Το ότι ο Μαρξ δεν έμεινε ικανοποιημένος με αυτή την πρώτη έκθεση γίνεται σαφές στους επισυναπτόμενους αφορισμούς, όπου αυτοκριτικά επισημαίνει ότι «αργότερα θα χρειαστεί... να διορθώσουμε τον ιδεαλιστικό τρόπο έκθεσης ο οποίος δημιουργεί την εσφαλμένη εντύπωση ότι πρόκειται μόνο για εννοιολογικούς προσδιορισμούς και τη διαλεκτική αυτών των εννοιών. Και πρώτα απ' όλα τη φράση: το προϊόν (ή δραστηριότητα) γίνεται εμπόρευμα: το εμπόρευμα ανταλλακτική αξία: η ανταλλακτική αξία χρήμα» (Gr. 69). Ο Μαρξ επιθυμεί μια πιο ακριβή έκθεση: στην πραγματικότητα δεν πρόκειται εδώ για τίποτε περισσότερο από τον προγραμματικό στόχο μιας τέτοιας έκθεσης και των συνεπαγωγών της. Ότι πρέπει η έκθεση να είναι διαλεκτική, δεν χωρά βέβαια καμιά αμφιβολία: διότι η διαλεκτική εγγυάται την κατάδειξη της αναγκαιότητας αυτού του αναδιπλασιασμού και φτάνει μέχρι την «υλική ύπαρξη της ανταλλακτικής αξίας». Αυτή όμως η κατάδειξη δεν μπορεί να εμφανίζεται ως «ιδεαλιστικός τρόπος», ως καθαρή διαλεκτική εννοιολογικών προσδιορισμών, ούτε πάλι ως «πράγμα της λογικής, αλλά ως λογική του πράγματος». Αλλά ποιο πράγμα είναι αυτό, του οποίου η λογική πρέπει να αναπτυχθεί στο σημείο αυτό; Από τη συνολική διάταξη της επιχειρηματολογίας μπορούμε να συνάγουμε ότι ο Μαρξ έχει διατηρήσει αυτή τη διάρθρωση τόσο στην *Κριτική* όσο και στο *Κεφάλαιο*. Στην αρχή αναπτύσσεται η ενυπάρχουσα ιδιότητα του χρήματος – η αξία ή ανταλλακτική αξία: κατ' επέκταση αναπτύσσεται η αποδέσμευση και μετεξέλιξη της αξίας σε ιδιάζουσα υλική ύπαρξη, στην οποία πρέπει να προχωρήσει κατά την «πραγματική ανταλ-

λαγή»²⁰. Εδώ, βέβαια, ο Μαρξ παίρνει ρητά ως αφετηρία το ότι στη ανταλλαγή εισέρχονται προϊόντα, πλεονάζων πλούτος. Μπορεί να «προϋποθέσει», όμως, τη καθολική εργασία μόνον ως υπόσταση, όπως διατύπωσε χαρακτηριστικά κατά την εξέταση της ανταλλαγής σε είδος. Για αυτούς τους λόγους μιλάει επίσης ο Μαρξ κυρίως για καθολική μορφή του πλούτου· έχει άρα στο νου του αποκλειστικά το αποτέλεσμα της δραστηριότητας, παραβλέπει τελείως συνειδητά την παράγουσα δραστηριότητα. Η «ενυπάρχουσα ιδιότητα του χρήματος», άρα η ανταλλαξιμότητά του, γεννάται πρώτα στην ανταλλαγή. Πώς όμως γεννάται αυτή; Μα μόνο στην αμφίδρομη κίνηση της σκέψης των συμμετεχόντων, στην οποία ο καθένας καθιστά τα πολλά ως ένα και έτσι τα πολλά ως πολλά του ενός. Τούτο δεν αποτελεί όμως ακόμη τον «ιδεατό» ή τον «πραγματικό διπλασιασμό», δηλ. την απελευθέρωση μιας μορφής ισοδυνάμου που ισχύει για όλα ως τιμιακή μορφή «στο νου» και ως υλική ύπαρξη στο μέσο ανταλλαγής. Είναι ο κακός δαίμονας της διαλεκτικής έκθεσης στην αρχή της ανάπτυξής της. Έτσι όπως τα περιγράφει ο Μαρξ – το προϊόν γίνεται εμπόρευμα, το εμπόρευμα ανταλλακτική αξία, η ανταλλακτική αξία αποκτά αυθύπαρκτη υπόσταση – η έκθεση αυτή δεν εκπληροί ούτε καν το αίτημα ενός «ιδεαλιστικού τρόπου» και μιας διαλεκτικής των εννοιών. Πώς λοιπόν προσκομίζει ο Μαρξ την απόδειξη της αναγκαιότητας του ιδεατού και πραγματικού αναδιπλασιασμού; Πώς αναπτύσσει «τη λογική του πράγματος»; Στο *Κεφάλαιο* το κάνει με τη βοήθεια της έννοιας της αξίας, της ανάπτυξης δηλ. των αξιακών μορφών μέχρι εκείνη τη μορφή η οποία «στην καθολικότητά της αντιστοιχεί στην καθολικότητα της αξιακής μορφής». Επιπλέον παίρνει φυσικά ως αφετηρία τη γενική μορφή ισοδύναμου, ενώπιον της οποίας τα διάφορα ειδικά ισοδύναμα αποδεικνύονται ελλειμματικά. Η έννοια της αξίας και η γενική μορφή ισοδύναμου προϋποτίθενται στον ίδιο βαθμό και

20. Το ότι διατηρήθηκε μεν αυτή η διάρθρωση στο *Κεφάλαιο* αλλά ταυτόχρονα αποδυναμώθηκε η πρόθεση της έκθεσης που συνδέεται μ' αυτήν, μπορεί να διασαφηνισθεί αν λάβουμε υπόψη μας τη διαγραφή της τελευταίας πρότασης του πρώτου κεφαλαίου στην πρώτη έκδοση η οποία δεν αντικαταστάθηκε από άλλη πρόταση.

η «λογική συναγωγή» απ' την απλή αξιακή μορφή προβάλλει σε τελική ανάλυση ως απατηλή. Και μαζί φυσικά και η ανάπτυξη του χρήματος στο δεύτερο κεφάλαιο. Αυτό έχει διατυπωθεί με περισσότερη ή λιγότερη σαφήνεια στη βιβλιογραφία²¹.

Στο σημείο αυτό φαίνεται για πρώτη φορά ποια μεθοδολογική σημασία έχει η προϋποτιθέμενη έννοια της αξίας. Ή επίσης, όπως διατυπώνεται στο *Πρόχειρο*, ότι «η εργασία πρέπει να προϋποτεθεί ως υπόσταση». Διότι η καθολική εργασία, η εργασία ενός εκάστου για όλους τους άλλους, η συνολική εργασία, είναι μια σχέση παραγωγής. Αλλά αν αυτή η σχέση παραγωγής δεν υπάρχει ακόμη ιστορικά (ή αν δεν έχει μέχρι τούδε συλληφθεί στη θεωρία ως σχέση παραγωγής), τότε πρέπει να προϋποτεθεί, ώστε να είναι δυνατόν να αιτιολογηθεί η αναγκαιότητα της κατασκευής μιας διυποκειμενικά ισχύουσας μορφής²². (Παραμένει συνεπώς αδιάφορο αν ο Μαρξ προϋπέθεσε τον καπιταλισμό στην έκθεση ή αν αρχίζει η έκθεση της ανάπτυξης των κατηγοριών με το να προϋποτίθεται μια κατάσταση στην οποία τα προϊόντα ως μη χρηστικές αξίες, πλούτος κτλ. ρίχνονται στη φωτιά της κυκλοφορίας απ' έξω... Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για το γεγονός ότι οι κατηγορίες προϋποθέτουν ιδιωτική παραγωγή ανεξαρτήτων παραγωγών. Η αιτιολόγηση της γένεσης της μορφής δεν μπορεί να νοηθεί διαφορετικά, παρά να ξεκινά αναγκαστικά απ' το καθ' εαυτό μιας συνολικής εργασίας).

Ας αναφερθούμε εν συντομία σε κάποιες συνεπαγωγές αυτού του τρόπου αιτιολόγησης. Παρότι το αποτέλεσμα αυτής της γενετικής ανάπτυξης πρέπει να συνυπολογιστεί στην έννοια της

21. Κάτω από αυτό το πρίσμα πρέπει να συζητηθούν επίσης οι αλλαγές στην ανάπτυξη της γενικής μορφής ισοδύναμου ανάμεσα στην πρώτη και δεύτερη έκδοση του *Κεφαλαίου*. Η μονοσημαντότητα με την οποία ο Μαρξ περνά αμέσως στην ενοποιητική χρηματική μορφή στη δεύτερη έκδοση, δεν συναντάται στην πρώτη. Γι' αυτό ήταν δυνατόν ο Backhaus να ερμηνεύσει αυτή την έκθεση και ως έκθεση της αποτυχίας ενός προμονεταριστικού συστήματος ανταλλαγής. Με άλλα λόγια: η χρηματική μορφή πρέπει να τεθεί ως προϋπόθεση.

22. Σ' αυτό το πρόβλημα έχει αναφερθεί ο Hachiro Masaki. Πρβ. "Marxische Wertformanalyse als notwendige Kombination zweier Methoden: eine methodologische Reflexion", στο: *Osaka City University, Economic Review*, Αρ. 21, Faculty of Economics and the Institute for Economic Research, Osaka University, 1986.

αξίας, όπως αντιστρόφως συνεπάγεται η γενική μορφή του ισοδυνάμου την έννοια της αξίας, έχει ωστόσο σημαντικές συνέπειες το γεγονός ότι μέσα σ' αυτή την ανάπτυξη αποτελεί αφετηριακό σημείο η απλή, τυχαία αξιακή μορφή. Ναι μεν είναι η αξιακή μορφή τυχαία, δεν είναι όμως τυχαίο το ότι ο Μαρξ πραγματεύεται την αναστοχαστική δομή της αξιακής μορφής στην αντιπαράθεση δύο εμπορευμάτων. Γιατί μόνο εκεί μπορεί να καταδειχθεί ότι η διαλεκτική από το ένα στα πολλά αποτελεί μια αντικειμενική νοητική κίνηση, η οποία δεν είναι πρόσφορη στους συμμετέχοντες μέσω της συνείδησης, εκθέτει όμως απ' την πλευρά της πολύ περισσότερο την προϋπόθεση για προθετική δράση, παρά τη σύσταση των οικονομικών μορφών.

Με το να εξισώνουν τα δύο προϊόντα, «ισχύει» το ένα εμπόρευμα ως αξία σε άμεση μορφή, το ανταλλασσόμενο ως αξία σε φυσική μορφή. Σε φιλοσοφική διατύπωση: με το να τοποθετούνται αυτά ως ίσα, τοποθετούνται ταυτόχρονα ως προϋποτιθέμενα, το πρώτο ως μια υπαρκτή καθολικότητα, το άλλο ως η εξειδίκευσή της.

Αυτό έχει όμως σημαντικές συνέπειες. Η χρηματική μορφή «ανακαλύπτεται» από τους συμμετέχοντες. Στην κριτική του προς τον Bailey ο Μαρξ αναφέρει: «Η επιφανειακή αντίληψη αυτού του γεγονότος, ότι το ισοδύναμο κατέχει πάντοτε στην εξίσωση της αξίας μόνο τη μορφή μιας απλής ποσότητας ενός πράγματος, μιας αξίας χρήσης, παραπλάνησε τον Bailey, όπως και πολλούς από τους προγενέστερους και μεταγενέστερους του στοχαστές, και τον έκανε να βλέπει στην έκφραση της αξίας μόνο μια ποσοτική σχέση. Πολύ περισσότερο η μορφή του ισοδυνάμου ενός εμπορεύματος δεν περιέχει κανέναν ποσοτικό προσδιορισμό της αξίας» (23, 70). Η συστατική αναστοχαστική διαδικασία της αποκατάστασης της εξίσωσης ή της μη αποκατάστασής της παραμένει αντικειμενική· οι συμμετέχοντες, οι οποίοι πραγματοποιούν αυτή την «αξιακή αφαίρεση», έχουν απέναντί τους αποκλειστικά αξίες χρήσης τις οποίες τοποθετούν σε μια ποσοτική σχέση, έχουν άρα απέναντί τους οικονομικά άμορφο υλικό, προϊόντα.

Προβληματική είναι ωστόσο η κριτική του Μαρξ στον Bailey στην αρχή του *Κεφαλαίου* στο βαθμό που εκεί δεν γίνεται πλέον

σαφές ότι ο Bailey στο σημείο αυτό παίρνει ως προϋπόθεση αποκλειστικά και μόνο την έννοια της αξίας και δεν έχει ως αφετηρία την πραγματικότητα της καθολικής εργασίας. Αυτό το επισημαίνει βέβαια έμμεσα και ο Μαρξ όταν στο κεφάλαιο αυτό αναφέρει ρητά ότι η «κατηγορία του εργατικού μισθού» θα αναπτυχθεί αργότερα²³. Ορθότερα θα έπρεπε να πούμε ότι στο Κεφάλαιο έχουμε να κάνουμε «ακόμη μόνο» με την έκθεση της διηνεκούς προέλευσης του χρήματος και για αυτόν το λόγο η πραγματικότητα της συνολικής εργασίας μπορεί μόνο να «προϋποτίθεται».

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ρίχνεται επίσης φως στις προσπάθειες της λογικής συναγωγής του χρήματος στην αστική θεωρία. Η ελλιπής, από την άποψη του αντικειμενικού στοχασμού και της προϋποτιθέμενης υπόστασης της αξίας, έννοια της αξίας συνεπάγεται αναγκαστικά ότι οι ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ οικονομικά άμορφων προϊόντων μπορούν να χαρακτηριστούν ήδη ως σχετικές τιμές· η απόλυτη τιμή κατασκευάζεται τότε μέσω της δήλωσης της τιμής ενός ξεχωριστού «αγαθού» προς τον κοινό παρονομαστή. Αυτή η σχηματική συγκρότηση του Numeraire δεν δίνει φυσικά λύση σε όλα εκείνα για τα οποία ο Schumpeter ασκεί κριτική προς τον Cassel, στον οποίο καταλογίζει τα εξής: ότι δεν βρίσκουμε σ' αυτόν «κανένα ίχνος οποιασδήποτε συναγωγής ή αιτιολόγησης» της πρώτης λειτουργίας του χρήματος, παρατηρούμε δε πολύ περισσότερο μια «παραίτηση από κάθε εξήγηση της προβληματικής της μονάδας υπολογισμού»²⁴.

Όλα αυτά πρέπει να τα έχουμε στο νου μας και για το Πρόχειρο όταν ο Μαρξ χαρακτηρίζει τις χαλαρές διατυπώσεις κατά τη θεμελίωση του αναγκαίου διπλασιασμού ως «ιδεαλιστικό τρόπο» της έκθεσης, ο οποίος πρέπει στη συνέχεια να διορθωθεί.

23. Πρβ. υποσημείωση 15: «Ο αναγνώστης πρέπει να έχει υπόψη του ότι εδώ δεν γίνεται λόγος για μισθό ή αξία, που λαμβάνει ο εργάτης για την εργασία μιας περίπου ημέρας, αλλά για την αξία των εμπορευμάτων στην οποία αντικειμενοποιείται η ημέρα εργασίας του. Η κατηγορία του εργατικού μισθού δεν υπάρχει ακόμη καθόλου σ' αυτήν τη βαθμίδα της έκθεσής μας» (MEW 23, 59).

24. Josef A. Schumpeter, *Dogmenhistorische und biographische Aufsätze*, Mohr-Verlag, Τύμπιγκεν 1954, σ. 206 επ.

Διότι δεν χωρά αμφιβολία ότι η ανταλλακτική αξία πρέπει να εκτεθεί αυτοτελώς. Είναι ωστόσο σημαντικότερη για τον Μαρξ του *Πρόχειρου* η υπόδειξη ότι αυτή η αυτονομημένη ανταλλακτική αξία δεν μπορεί να «συγκρατηθεί» ως πραγματική ανταλλακτική αξία, διαλύεται, αν δεν υπάρχει μια παραγωγή που να δημιουργεί ανταλλακτική αξία, αν δεν υπάρχει, δηλαδή, συνολική εργασία ως καπιταλιστική σχέση παραγωγής. Και μάλιστα η ανταλλακτική αξία σε όλες τις μορφές της της άμεσης κυκλοφορίας. Η σειρά αυτών των μορφών καθορίζεται απ' το βαθμό της αυτονόμησης, η μορφή της διάλυσής της καθορίζεται πάλι από τη λειτουργία στην κυκλοφορία. Ο Μαρξ εγείρει λοιπόν με αυτή την ανάπτυξη των καθορισμένων χρηματικών μορφών ένα αίτημα το οποίο ανταποκρίνεται στην εγγελιανή λογική. Όταν ο Χέγκελ ασκεί κριτική στον Kant, ο οποίος ενώ απ' την μεριά του έχει χαρακτηρίσει τη μέθοδο του Αριστοτέλη ως μια αυθαίρετη σταχυολόγηση των κατηγοριών, εισάγει και ο ίδιος τις κατηγορίες «σαν να βάλλονται από πιστόλι», ο Χέγκελ προσβλέπει βέβαια σε μια αυστηρά ενδογενή ανάπτυξή τους· το ίδιο επαναλαμβάνει ο Μαρξ στο επίπεδο της οικονομίας. Η σειρά των κατηγοριών πρέπει να νομιμοποιείται από μια ενυπάρχουσα μέθοδο η οποία θα καταδεικνύει την εσωτερική τους σύνδεση.

Αφετηριακό σημείο είναι, όπως ήδη αναφέραμε, το παγκόσμιο χρήμα ως μια «μορφή ύπαρξης του χρήματος» η οποία «προσήκει στην έννοια». Το παγκόσμιο χρήμα υπάρχει στη «μορφή ή αμορφία με την οποία εμφανίζεται αρχικά» (*Αρχικό κείμενο* 882). Ο Μαρξ παίρνει ως αφετηρία, ως προς αυτό, τον χρυσό και την καθαρή μεταλλικότητά του, ο οποίος κατέχει στο διεθνές ισοζύγιο πληρωμών οικονομικά καθορισμένη μορφή μόνο στη βάση της υλικής του βαρύτητας. Γιατί όμως «μορφή ή αμορφία»; Ως ιδιαίτερη μορφή εμφανίζεται μόνο έναντι των άλλων μορφών μέσα στην κυκλοφορία οι οποίες ορίζονται μέσω της λειτουργίας τους και του εθνικού τους χαρακτήρα. «Εμφανίζεται ως *ιδιαίτερη* μόνο απέναντι στην *εξειδίκευση* την οποία το χρήμα μπορεί να αποκτήσει στη λεγόμενη εσωτερική κυκλοφορία ως μέτρο και νόμισμα» (*Αρχικό κείμενο* 883). Αρχικά όμως ισχύει στην καθαρή του βαρύτητα – άρα, ως προς τις άλλες λειτουργίες πάλι ως άμορφο

– ως άμεση αντικειμενοποίηση της αξίας. Στην εξίσωση κατά την οποία μια ιδιαίτερη αξία χρήσης ισχύει ως υπαρκτή καθολικότητα, ισχύει κατ' αρχήν στη φυσική της ποσότητα ή στο ειδικό της μέτρο βάρους. Είναι σημαντικό να έχουμε αυτό το αφηρητικό σημείο πάντα στο νου μας, διότι κάτω από αυτό το πρίσμα αναδεικνύεται ως ψευτοδίλημμα η συζήτηση για το ρεαλισμό ή το νομιναλισμό στη θεωρία του χρήματος. Γιατί η εξίσωση στον αντικειμενικό στοχασμό μπορεί να τοποθετήσει μόνο κάτι φυσικό ως ισοδύναμο, ενώ η πρώτη λειτουργία του χρήματος εκπληροί αυτό το σώμα εμπορευμάτων – παραστώντας το! Για την έκθεση στο *Πρόχειρο* είναι κάτι τέτοιο αρκετό, διότι αυτή η πρώτη μορφή αυτονόμησης της ανταλλακτικής αξίας δεν έχει ακόμη κατακτήσει τη διάσταση μιας φευγαλέας πραγματικότητας, δεν έχει «προκύψει» ακόμη στο νου όλων των συμμετεχόντων ένας πραγματικός διπλασιασμός. Στην *Κριτική* και στο *Κεφάλαιο* εξετάζεται με μεγαλύτερη ακρίβεια η λειτουργία αυτή, που επιτελεί το ιδιόμορφο αυτό εμπόρευμα, και φτάνει μέχρι το λογιστικό χρήμα – εκείνη δηλαδή τη λειτουργία του χρήματος της οποίας η ελλειπής εξήγηση αποτέλεσε σημείο κριτικής του Schumpeter προς τον Gustav Cassel. «Το όνομα ενός πράγματος είναι εντελώς εξωτερικό προς τη φύση του. Δεν γνωρίζω τίποτα για τους ανθρώπους, όταν γνωρίζω ότι ένας άνθρωπος ονομάζεται Ιάκωβος. Κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο χάνεται στα ονόματα του χρήματος λίρα, τάλαρο... κάθε ίχνος της αξιακής σχέσης. Η σύγχυση για το κρυμμένο νόημα αυτών των καββαλιστικών συμβόλων αυξάνει όταν τα ονόματα του χρήματος εκφράζουν ταυτόχρονα με την αξία των εμπορευμάτων και τα ελάχιστα μέρη του βάρους ενός μετάλλου, του χρηματικού μέτρου. Απ' την άλλη πλευρά είναι αναγκαίο η αξία, σε αντίθεση προς το πολυσχιδές σώμα των εμπορευμάτων, να εξελιχθεί περαιτέρω σ' αυτή τη μη εννοιακή εμπράγματοη αλλά και απλή κοινωνική μορφή» (23, 116, ο τονισμός από εμένα, H.R.).

Απ' το χωρίο του *Κεφαλαίου* που παρατίθεται αμέσως παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Μαρξ προϋποθέτει την έννοια της αξίας και του χρήματος για να αναπτύξει αυτή τη «μη εννοιακή» μορφή η οποία εμφανίζεται «αδιαμεσολάβητη»,

διότι το αφετηριακό σημείο, η «κατανοημένη» συστατική εξίσωση, δεν είναι ως τέτοια πια παρούσα στη συνειδητή-προθετική δράση.

Κάτι ανάλογο ισχύει και για τη δεύτερη χρηματική λειτουργία. Και αυτή η μορφή – πρέπει εδώ να τονιστεί με σαφήνεια για μια ακόμη φορά – είναι όπως όλες οι άλλες αξιακές μορφές του εμπορεύματος μόνο «ιδεατή ή παραστατική μορφή» (23, 110), αλλά σε τούτη την περίπτωση «παριστάνεται πραγματικά με αντικειμενικό τρόπο. (Μέτρο σημαίνει κάτι χειροπιαστό· η ανταλλακτική αξία μετράει, αλλά ανταλλάσσει μόνο καθώς το μέτρο περνά από χέρι σε χέρι).» (Gr. 72 {A 107}). Είναι λοιπόν μια αφαίρεση που παρήχθη απ' τους ίδιους τους ανθρώπους, την οποία «τοποθετούν» μπροστά του, είναι δηλαδή μια αντικειμενοποιημένη έννοια – ο Χέγκελ προεικονίζει κάτι τέτοιο όταν ονομάζει το χρήμα «υπαρκτή έννοια της αξίας όλων των πραγμάτων». Ωστόσο όχι στη νομιναλιστική σύλληψη της έννοιας. Είναι η αντικειμενοποιημένη κρίση της σκέψης κατά την οποία τα πολλά τοποθετούνται ως πολλά του ενός και ταυτόχρονα το ένα ως το ένα των πολλών. Το γενικό ισοδύναμο ως υπαρκτή μονάδα αποτελεί την αφαίρεση των άλλων ιδιαίτερων ισοδυνάμων και συνάμα την ολότητά τους – είναι, άρα, έννοια, η οποία όμως δεν μπορεί πια να ιδωθεί ως έννοια. Μόνο κάτω από αυτή την προϋπόθεση μπορεί να μιλάει ο Μαρξ για μια «μεταμόρφωση των εμπορευμάτων» – διαφορετικά θα ήταν όλα αυτά ουσιολογικές ασυναρτησίες. Μόνο αν συσταθεί το ένα ως ένα και επίσης ως εξειδίκευση του ενός, μπορεί να αλλάξει τη μορφή του.

Πώς παρουσιάζεται όμως αυτή η αλλαγή της μορφής; Και ως προς αυτό επίσης το ερώτημα περιέχει το *Πρόχειρο* μόνο μια πολύ περιορισμένη σκιαγράφηση της «έννοιας του μέσου κυκλοφορίας». Με γενικό σημείο αναφοράς το *Πρόχειρο* μπορούμε να χαρακτηρίσουμε το χρήμα σ' αυτή του τη λειτουργία ως «διαρκή εξαφάνιση». Το χρήμα αποτελεί ήδη σ' αυτή τη λειτουργία σύμβολο του εαυτού του. Χρησιμεύει σ' αυτή τη λειτουργία μόνον στο να ανταλλάξει ένα εμπόρευμα έναντι χρήματος, για να «εξαφανιστεί» ξανά αμέσως έναντι μιας αξίας χρήσης. «Στο μέτρο όμως που η διαδικασία αυτή γίνεται μόνο για να μετατραπεί πά-

λι το χρήμα σε εμπόρευμα, για να ανταλλαγεί λοιπόν το πρώτο εμπόρευμα με δεύτερο, το χρήμα εμφανίζεται απλά σαν φευγάλεο και η υπόστασή του βρίσκεται αποκλειστικά στο ότι το χρήμα εμφανίζεται αδιάκοπα ως αυτή η εξαφάνιση, ως αυτός ο φορέας της διαμεσολάβησης» (Gr. 123 {149}, ο τονισμός από εμένα, H.R.).

Εδώ γίνεται ακόμη πιο σαφές ότι το δίλημμα μεταξύ μεταλλισμού και νομιναλισμού παρακάμπτει το ζήτημα. Είναι ένα δίλημμα μέσα στο συγκροτημένο κόσμο των εμφανίσεων, στον οποίο «υπάρχει» επίσης μια υπόσταση η οποία δεν ανέρχεται πια σε μια κατά κάποιον τρόπο νοητή εμπράγματοι αντικειμενικότητα. Πολύ περισσότερο είναι μια κίνηση που αναπαρίσταται αντικειμενικά. Η πραγματικότητα της λειτουργίας αυτής αναπτύσσεται κυρίως στην *Κριτική*, όπου στο τέλος της ανάπτυξης αυτής αναπτύσσεται ως πραγματικότητα εκείνο που η έννοια προεικονίζει: ο σκληρός χρυσός αντικαθίσταται από χάρτινα σύμβολα· αυτό είναι όμως δυνατό μόνον επειδή το χαρτί παραμονεύει, ας πούμε, στον χρυσό. Προϋποτίθεται όμως η έννοια του χρήματος ως μέσου κυκλοφορίας, χωρίς αυτή δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί μια θεωρία της κυκλοφορίας του χρήματος. Αφού έχει ήδη συνδεθεί με τον αντικειμενικό στοχασμό η κατάδειξη ότι οι συμμετέχοντες στην ανταλλαγή «ανακαλύπτουν» τη χρηματική μορφή, καθώς και ότι με τον τρόπο αυτόν το χρήμα καθιστά τα υλικά προϊόντα σύμμετρα, οφείλει η θεωρία της κυκλοφορίας του χρήματος να είναι κατ' ανάγκη ποσοτική θεωρία, σε όποιες διατυπώσεις και αν παρουσιάζεται.

Ας ξαναθυμηθούμε σε ποιο σημείο έχουμε φθάσει ως προς την ανάπτυξη των μορφών. Αρχή και τέλος αυτής της ανάπτυξης είναι μια μορφή ύπαρξης της ανταλλακτικής αξίας η οποία αντιστοιχεί στην έννοιά της. Τα υπαρκτά μορφώματα μεταξύ αυτών των δύο άκρων της «μορφής ή της αμορφίας» δεν αντιστοιχούν κατά συνέπεια στην έννοια. Στην πρώτη λειτουργία, όπου το χρήμα λειτουργεί ως τιμή, χρησιμεύει το πραγματικό μέταλλο μόνο με το να παριστάνεται η ύπαρξή του. Οι τιμές προσδιορίζονται χωρίς να κρατάει κανείς στο χέρι ούτε ένα γραμμάριο χρυσού. Στη δεύτερη λειτουργία έχουμε ήδη έναν κοινωνικό τρόπο ύπαρξης του

χρυσού, αλλά για μια φευγαλέα στιγμή. Διότι η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος καθίσταται «πραγματική μόνο... καθώς η πραγματική ανταλλακτική αξία παίρνει αδιάκοπα τη θέση του αντιπροσώπου της, αλλάζει αδιάκοπα θέση μ' αυτόν» (Gr. 126 {A. 152}). Η ίδια η καθολική μορφή του πλούτου, άρα, δεν υπάρχει «σε αντιστοιχία προς την έννοια», δηλαδή ως μόνιμη ύπαρξη της αξίας σε άμεση μορφή. Αφού δεν έχουμε εδώ να κάνουμε καθόλου με «την πραγματοποίηση της τιμής», αλλά με «την πραγματοποίηση της ανταλλακτικής αξίας ενός ιδιαίτερου εμπορεύματος στο υλικό ενός άλλου..., είναι το δικό του υλικό αδιάφορο, το χρήμα είναι φευγαλέο ως πραγματοποίηση της τιμής» (Gr. 125 {A. 152}). Τι είδους είναι αυτός ο τρόπος ύπαρξης της καθολικής μορφής; Η αναπαράσταση μιας συνεχούς εξαφάνισης! Άρα καμία σταθερή, πραγματική ύπαρξη του γενικού ισοδύναμου!

Πώς εμφανίζεται όμως ο τρίτος καθορισμός του χρήματος; Στην *Κριτική*, όπως και στο *Κεφάλαιο*, επιγράφεται η έκθεση αυτής της τρίτης λειτουργίας απλά και μόνο «χρήμα». Εκτίθεται λοιπόν στο πλαίσιο της ανάπτυξης των λειτουργιών του χρήματος για άλλη μια φορά το χρήμα; Οι επικεφαλίδες αυτές, λοιπόν, συνεπικουρούν στο να συμπεράνουμε ότι χρήμα στον Μαρξ δεν είναι μόνο μια συνοπτική έννοια των διαφόρων λειτουργιών του χρήματος, αλλά ότι η έννοια του χρήματος είναι η έννοια ενός υπαρκτού καθολικού στους λειτουργικούς αλληλοσυσχετισμούς του. Συνεπώς, δεν παρατίθενται μεμονωμένοι «άνευ εννοιακού περιεχομένου» καθορισμοί – το μέτρο αξίας, το μέσο ανταλλαγής, η διατήρηση της αξίας –, όπου ποτέ δεν θα καταλάβουμε γιατί είναι τρεις (μερικές φορές δε και τέσσερις), αλλά πρέπει οι λειτουργίες αυτές να αναπτύσσονται μέσα απ' την έννοια.

Η έννοια του χρήματος περιέχει βέβαια και τον παρακάτω τρίτο καθορισμό: το χρήμα αποτελεί, ως υπαρκτή ολότητα, μορφή και περιεχόμενο του πλούτου. Μορφή, διότι είναι η υλική υπόσταση του αφηρημένου πλούτου. «Στο χρήμα, ο καθολικός πλούτος δεν είναι μόνο μια μορφή, αλλά ταυτόχρονα είναι και το ίδιο το περιεχόμενο. Η έννοια του πλούτου πραγματοποιείται, ας πούμε, εξατομικεύεται σ' ένα ιδιαίτερο αντικείμενο» (Gr. 132 {157}). Γιατί όμως χρειάζεται και τρίτος καθορισμός ως η ενότητα των

δύο προηγουμένων; Ο Μαρξ τονίζει ότι είναι απαραίτητο να υπάρχει ήδη το χρήμα στις δύο πρώτες λειτουργίες του, προτού μπορέσει να σχηματισθεί ο τρίτος αυτός καθορισμός του. Για την πρώτη λειτουργία, το χρήμα ως παραστατική τιμή, χρειάζεται πραγματικός χρυσός – αλλά η λειτουργία του μεταχειρίζεται ως νοητική σύλληψη, «έχει τοποθετηθεί μόνο ως ιδεατή μορφή που δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί» (Gr. 132 {A 157}). Στη δεύτερη λειτουργία διπλασιάζεται πραγματικά, η ανταλλακτική αξία υπάρχει πραγματικά πλάι στις πολλές ιδιαίτερες αξίες χρήσης ως αντιπρόσωπος του συνολικού περιεχομένου, αφού είναι ανταλλάξιμη έναντι κάθε αξίας χρήσης. «Αλλά η ύπαρξη αυτή βρίσκεται σε διαρκή εξαφάνιση». Ο τρίτος καθορισμός αναιρεί τους δύο άλλους καθορισμούς εντός του.

Τι σημαίνει αυτή η εγγελιανή διατύπωση; Το χρήμα σ' αυτόν τον τρίτο καθορισμό του είναι η άρνηση του μέσου κυκλοφορίας, δηλ. του νομίσματος, μπορεί όμως ανά πάσα στιγμή να μετατρέπεται ξανά σ' αυτό. Ως απλή πραγματοποίηση των τιμών των εμπορευμάτων παραμένει το ιδιαίτερο εμπόρευμα το πιο ουσιαστικό. Το χρήμα αποτελεί τώρα την «αυτοπραγματοποιημένη τιμή». Ταυτόχρονα αποτελεί όμως και την άρνηση του πρώτου καθορισμού στο βαθμό που δεν αποτελεί πλέον «το ιδεατό μέτρο των άλλων πραγμάτων, των ανταλλακτικών αξιών», αλλά «ο προσδιορισμός του μέτρου έχει τοποθετηθεί στο ίδιο το χρήμα». Αφού είναι τώρα αυτό το ίδιο η «προσήκουσα πραγματικότητα» της ανταλλακτικής αξίας (η έννοια του χρήματος συνεχίζει να ορίζεται έτσι και στον τρίτο καθορισμό της!), είναι τέτοιο στη μεταλλική του ύπαρξη, και συνεπώς αποτελεί η ίδια του η μονάδα το μέτρο της αξίας του.

Σ' αυτό το σημείο ας αναφερθούμε σε μια σημαντική πλευρά του θέματος. Στη μαρξική έκθεση φαίνεται σαν να είναι «η ανάπτυξη της ανταλλακτικής αξίας» στις διάφορες μορφές της ένας τρόπος «θεωρησιακής αυτοκίνησης» και σαν να εξαφανίζονται οι συμμετέχοντες απέναντι σ' αυτούς τους καθορισμούς. Για το λόγο αυτόν είμαστε υποχρεωμένοι να επαναλαμβάνουμε συνεχώς ότι αυτή η μορφή έκθεσης αποδίδει την αντικειμενική αναστοχαστική κίνηση που τελείται στο νου των ανταλλασσόντων κα-

θώς και στις πρακτικές τους διασυνδέσεις στην ανταλλαγή. Αυτό καθίσταται ιδιαίτερα σαφές κατά την ανάπτυξη τούτου του τρίτου καθορισμού του χρήματος. Διότι πρόκειται εδώ για μια «διαστρέβλωση της συνείδησης» που βασίζεται σε μια συστατική κίνηση της σκέψης η οποία παριστάνεται σ' αυτή τη διαστρέβλωση. Στη συνείδηση, έτσι θα μπορούσαμε να πούμε παραπέμποντας κάπως χαλαρά στον Χέγκελ, δημιουργήθηκε ένα «νέο αντικείμενο» και δεν είναι γνωστό πώς συνέβη αυτό. Η διαμεσολάβηση εξαφανίζεται στο αποτέλεσμα.

Η νέα αυτή κίνηση διαμεσολαβείται μέσω της ύπαρξης των δύο λειτουργιών, που αναπτύξαμε πρωτύτερα. Χωρίς την τιμιακή μορφή και το μέσο κυκλοφορίας δεν θα υπήρχε αυτή η νέα μορφή. Αυτή η νέα μορφή είναι όμως μια «κίνηση της σκέψης» η οποία προκύπτει «με την ευκαιρία» των υπαρχουσών λειτουργιών που λαμβάνουν χώρα στο υλικό.

Οι πλευρές αυτές διασαφηνίζονται με πειστικότητα κατά την κριτική που ασκεί ο Μαρξ στην αμηχανία και στην κυκλικότητα που χαρακτηρίζουν τον ορισμό του κεφαλαίου στην αστική θεωρία-κριτική που παρουσιάζεται στο *Πρόχειρο*. Ταυτόχρονα ο Μαρξ δείχνει με ποιον αυστηρό τρόπο πρέπει να εισάγεται και να αναπτύσσεται η έννοια του κεφαλαίου – προβληματισμοί που δεν συναντώνται με ρητό τρόπο αργότερα στο *Κεφάλαιο*, που αποτελούν όμως δίχως άλλο τη δομή της επιχειρηματολογίας και εκεί. Ο Μαρξ τονίζει ότι σ' αυτόν τον τρίτο καθορισμό του χρήματος «εμπεριέχεται σε λανθάνουσα μορφή το κεφάλαιο». Μ' αυτό εννοεί, πλάι στην αυτοδιατήρηση της αξίας στην κυκλοφορία, την «κακή» ατέρμονη κίνηση της αμετρίας την οποία δεν μπορεί πια να εξηγήσει στη γένεσή της η αστική θεωρία. «Στους κ.κ. οικονομολόγους φαίνεται διαβολεμένα δύσκολο το θεωρητικό πέραςμα από την αυτοδιατήρηση της αξίας στον πολλαπλασιασμό της αξίας και δεν είναι απλή περίπτωση ή μόνο αποτέλεσμα. Βλέπε για παράδειγμα τον Storch, πώς παρεμβάλλει το θεμελιακό προσδιορισμό με το επίρρημα “ουσιαστικά”. Ωστόσο επιζητούν οι οικονομολόγοι να τον παρεμβάλλουν στην κεφαλαιακή σχέση ως ουσιαστικό, αλλά όταν δεν συμβαίνει τούτο με τη χονδροειδή μορφή με την οποία το κεφάλαιο ορίζεται ως αυτό που

επιφέρει κέρδος, όπου η αύξηση του κεφαλαίου έχει τοποθετηθεί ήδη η ίδια ως *οικονομική μορφή* στο κέρδος, τότε συμβαίνει υποκριτικά και πολύ αδύναμα, όπως θα δείξουμε αργότερα με μια σύντομη ανασκόπηση όλων όσων συνεισέφεραν οι οικονομολόγοι σχετικά με τον προσδιορισμό της έννοιας του κεφαλαίου. Η αερολογία ότι κανείς δεν θα χρησιμοποιούσε το κεφάλαιό του αν δεν αποσπούσε κέρδος από αυτό, είτε καταλήγει στην ηλιθιότητα ότι οι αγαθοί καπιταλιστές παραμένουν καπιταλιστές ακόμη και χωρίς να χρησιμοποιούν το κεφάλαιό τους· είτε καταλήγει στο να ειπωθεί με φτηνό τρόπο ότι η επικερδής χρήση ανήκει στην έννοια του κεφαλαίου. Καλά κλείνει ο Μαρξ την κριτική του παρεμβολή, «τότε θα έπρεπε αυτό βέβαια να καταδειχθεί» (Gr. 182 {Γ 100}). Αν θέλουμε να αποφύγουμε τον κίνδυνο μιας ανοικτά η κεκαλυμμένα κυκλικής επιχειρηματολογίας, σύμφωνα με την οποία, για να «οριστεί» αυτή η συστατική διαδικασία αύξησης της αξίας, λαμβάνονται πάντα ήδη εκ των προτέρων ως δεδομένες οι ειδικές κατηγορίες που εκφράζουν πρακτικά την αύξηση της αξίας, τότε πρέπει να επιτευχθεί η «κατάδειξη» της πριν εισαχθούν οι κατηγορίες που αποδίδουν πρακτικά την αύξηση αυτή.

Η «κατάδειξη» αυτή επιτυγχάνεται ήδη σ' αυτό το σημείο, κατά την έκθεση του τρίτου καθορισμού του χρήματος. Διότι τι σημαίνει άρνηση της πρώτης και της δεύτερης λειτουργίας; Το ότι δεν φαίνεται να υπάρχει πια καμία αναφορά στους προηγούμενους καθορισμούς, ότι η αξία υπάρχει αυτόνομα, αποσυνδεδεμένη φαινομενικά απ' την κυκλοφορία. Η άρνηση αυτή, όμως, δεν είναι ένα τίποτα, αλλά υπάρχει μόνο ως μια νέα κίνηση: διότι ο καθαρός τρόπος ύπαρξης ενός χρηματικού αθροίσματος είναι μια αντίφαση.

Ως ατομικοποιημένος καθολικός πλούτος είναι «η ολότητα όλων των υλικών υποστάσεων του πλούτου», ως συγκεκριμένη ποσότητα «στην πραγματικότητα είναι το χρήμα αντιπρόσωπος ενός περιορισμένου πλούτου που εκτείνεται ακριβώς όσο το μέγεθος της ανταλλακτικής του αξίας» (Gr. 181)· είναι λοιπόν μια αντίφαση μεταξύ της καθολικότητάς του, του ποιοτικού του απεριορίστου απ' τη μια, και του ποσοτικού του φραγμού απ' την άλλη, και η «λύση» βρίσκεται στο ότι το χρήμα, όταν δεν διαλύεται

αναγκαστικά στην καθολική του μορφή και δεν πρέπει να εξαφανιστεί έναντι του πραγματικού πλούτου (έχουμε εδώ να κάνουμε κατά βάση με τη λειτουργία του νομίσματος, δηλ. σε διευρυμένη μορφή με τον αποθησαυρισμό, άρα με επιστροφή στο δεύτερο καθορισμό), αλλά πρέπει να συγκρατηθεί ως καθολικός πλούτος, είναι μια νέα κίνηση: προσπαθεί να τραφεί ως τέτοιο μέσω της διαρκούς μεγέθυνσης του πλούτου. Η παραπάνω λύση δεν αποτελεί φυσικά πραγματική λύση, διότι η αντίφαση αναπαράγεται συνεχώς. «Για την αξία που συγκρατείται καθ' εαυτή ως αξία, αύξηση και αυτοδιατήρηση συμπίπτουν· και διατηρείται μόνο καθώς αδιάκοπα τείνει να ξεπερνά τον ποσοτικό της φραγμό που αντιφάσκει προς την εσωτερική της καθολικότητα» (*Αρχικό κείμενο* 936 {830}).

Πώς παρουσιάζεται η αντίφαση αυτή στην πραγματικότητα; Ο Μαρξ υποθέτει πάντοτε εδώ ως χρήμα τον νομισματοποιημένο χρυσό, αλλά δεν πρόκειται γι' αυτό. Η ίδια κίνηση λαμβάνει επίσης χώρα και στα – παραστατικά – χάρτινα χρηματικά σύμβολα· μπορεί όμως να είναι ακόμη και καθαρό μέταλλο που μετράει ως καθαρή ποσότητα βάρους· το ουσιαστικό είναι μόνο να λαμβάνει αυτό χώρα ως αυτονομημένη αξία. «Η ίδια η αυτοτέλειά του δεν αποτελεί παύση της σχέσης προς την κυκλοφορία, αλλά αρνητική σχέση προς αυτή» (*Gr.* 130 {A 156}). Η πρώτη μορφή εμφάνισης αυτής της κίνησης είναι ο αποθησαυρισμός (η επόμενη είναι το κεφάλαιο), η συσσώρευση χρυσού ως χρήματος. Αλλά στην πραγματικότητα του αποθησαυρισμού κάτι τέτοιο αποτελεί μια νέα αντίφαση. Όπως στην αντιλαμβάνουσα συνείδηση στη *Φαινομενολογία* του Χέγκελ στο τέλος χάνεται η ακοή και η όραση μέσω του παιχνιδιού των αφαιρέσεων από τις οποίες περιβάλλονται, έτσι εξαφανίζεται και ο θησαυριστής όταν φθάσει στο επίπεδο της εκλογίκευσης: όταν γίνει «ορθολογικός θησαυριστής» (23, 169) – καπιταλιστής.

Για την ακρίβεια, πρόκειται για μια διπλή αντίφαση. Στη συσσώρευση του χρυσού ως χρήματος φανερώνεται το πράγμα ως πλάνη. Ο χρυσός στη μεταλλική του σωματικότητα είναι η «καθαρή αφαίρεση» του πραγματικού κόσμου του πλούτου και διαστρεβλώνεται σε «απλή φαντασίωση» όταν συγκρατείται σ' αυτή

τη μορφή. «Όπου ο πλούτος φαίνεται να υπάρχει ως τέτοιος με καθαρά υλική, χειροπιαστή μορφή, εκεί υπάρχει στο κεφάλι μου και μόνο, είναι καθαρό κατασκεύασμα του νου» (Gr. 144 {A 167}). Η πραγματικότητά του βρίσκεται εκτός αυτού, στην ολότητα των ιδιαιτεροτήτων που αποτελούν την υπόστασή του. Αν οφείλει το χρήμα να επαληθεύεται και να πραγματοποιείται ως υλικός αντιπρόσωπος του καθολικού πλούτου, κάτι τέτοιο είναι τότε μόνο δυνατόν, αν ως καθολική μορφή εξαφανίζεται. Πρέπει να ρίχνεται στην κυκλοφορία, πρέπει να εξαφανίζεται έναντι των «μεμονωμένων ιδιαιτέρων τρόπων του πλούτου». «Αυτή η εξαφάνισή του είναι ο μόνος δυνατός τρόπος να εξασφαλισθεί το χρήμα ως πλούτος. Η διάλυσή του συσσωρευμένου σε ξεχωριστές απολαύσεις αποτελεί την πραγματοποίησή του...» (Gr. 145 {A 167}). Με την πραγματοποίησή του διαλύεται ταυτόχρονα η μορφή του.

Σ' ό,τι αφορά στη χωρίς μέτρο κίνηση της μεγέθυνσης μπορούμε να διαπιστώσουμε μια ανάλογη αντίφαση. Αφού η πραγματικότητα του πλούτου βρίσκεται στην ολότητα των συγκεκριμένων πλούτων, εξαρτάται και η αύξησή του από την αύξηση αυτών των πραγματικών πλούτων. Αν δεν συμβαδίζουν και τα δύο, τότε χάνει το χρήμα «κι αυτό την αξία του στο μέτρο που συσσωρεύεται. Αυτό που εμφανίζεται ως αύξηση είναι στην πραγματικότητα μείωσή του. Η αυτοτέλειά του δεν είναι παρά φαινομενική· η ανεξαρτησία του από την κυκλοφορία υπάρχει μόνο σε αναφορά προς αυτήν, ως εξάρτηση απ' αυτήν» (Gr 145 {A 167}). Αποδεικνύεται ως πλάνη το ότι είναι «η ποσότητά του το μέτρο της αξίας του» (ό.π.). Συμπερασματικά συνοψίζει ο Μαρξ: «Το χρήμα στον τελικό του ολοκληρωμένο καθορισμό παρουσιάζεται προς όλες τις πλευρές ως μια αντίφαση η οποία αυτοδιαλύεται· τείνει προς την αυτοδιάλυσή της». Φθάσαμε λοιπόν ξανά στην αποφασιστική διατύπωση την οποία αναφέραμε στην αρχή.

Προτού προχωρήσουμε στις συνεπαγωγές αυτής της διατύπωσης οφείλουμε να αναφέρουμε και τους άλλους καθορισμούς της απλής κυκλοφορίας. Αναφέραμε ήδη επανειλημμένα ότι ως τελευταίος καθορισμός του χρήματος σ' αυτή τη σειρά των κατηγοριών της απλής κυκλοφορίας εκτίθεται το «παγκόσμιο νόμι-

σμα»: δηλαδή ένας τρόπος ύπαρξης του χρήματος που προσήκει στην έννοιά του. Από δω και πέρα γίνεται και η διάρθρωση της έκθεσης σαφής. Αρχή που διέπει την έκθεση είναι η αυξανόμενη αυτονομία της αξίας στην κυκλοφορία· το παγκόσμιο χρήμα είναι η τελευταία δυνατή μορφή: ο χρυσός ως άμεση ποσότητα βάρους είναι χρήμα, υπαρκτή καθολική μορφή «εντός της κυκλοφορίας», διότι εξυπηρετεί την εξίσωση των διαφορών του ισοζυγίου πληρωμών. Αυτό το «εντός» είναι σημαντικό, σε αντιδιαστολή προς το θησαυρό που υπάρχει ως συσσωρευμένος χρυσός εκτός κυκλοφορίας, ως αρνητικά σχετιζόμενος προς αυτήν. Μεταξύ αυτών των δύο μορφών παρουσιάζεται το χρήμα ως μέσο πληρωμής. «Στον καθορισμό του χρήματος που εξετάζουμε τώρα, κυκλοφορεί το χρήμα ή εισέρχεται στην κυκλοφορία, αλλά όχι με τη λειτουργία του μέσου κυκλοφορίας. Ως μέσο κυκλοφορίας το χρήμα ήταν πάντοτε αγοραστικό μέσο, τώρα επενεργεί ως μη αγοραστικό μέσο». Ως αγοραστικό μέσο «λειτουργούσε προτού ακόμη να είναι εκεί και εμφανίζεται αφότου έχει σταματήσει να λειτουργεί ως τέτοιο. Το χρήμα εισέρχεται πολύ περισσότερο στην κυκλοφορία ως το μοναδικό κατάλληλο ισοδύναμο του εμπορεύματος, ως απόλυτος τρόπος ύπαρξης της ανταλλακτικής αξίας, ως χρήμα στην ορισμένη λειτουργία του γενικού μέσου πληρωμής. Σ' αυτή τη λειτουργία του, ως μέσο πληρωμής, εμφανίζεται το χρήμα ως το απόλυτο εμπόρευμα αλλά εντός της ίδιας της κυκλοφορίας, όχι όπως στο θησαυρό εκτός αυτής» (13, 118, ο επιπλέον τονισμός από εμένα, H.R.).

Σ' αυτή την έκθεση, η οποία σκιαγραφήθηκε εδώ δικαιολογημένα με συντομία, ανέπτυξε ο Μαρξ το σύνολο όλων των δυνατών χρηματικών μορφών.

Η συστηματική παρουσίαση εγγυάται την εκπλήρωση αυτής της αξίωσης: το χρήμα είναι η αυτοτελής έκθεση της αξίας (ανταλλακτικής αξίας) του εμπορεύματος – αυτό μας λέει η έννοια της αξίας ή μάλλον η έννοια του χρήματος (διότι η έννοια της αξίας συνεπάγεται την αντικειμενοποίηση της αξίας)· η περαιτέρω ανάπτυξη έγκειται στην έκθεση αυτής της αυτονομίας στην πραγματικότητα της κυκλοφορίας· και εκεί βρίσκουμε τότε αυτόν τον ορισμένο αριθμό «επαυξήσεων» – δηλαδή: ιδεατός διπλασιασμός (τι-

μιακή μορφή), πραγματικός διπλασιασμός (μέσο κυκλοφορίας, η αδιάκοπη εξαφάνιση): χρήμα ως χρήμα, δηλαδή η αυτόνομη έκθεση του γενικού ισοδύναμου ως άρνηση των δύο πρώτων καθορισμών, αλλά και πάλι το ίδιο διαφοροποιείται ως τρόπος ύπαρξης της καθολικής μορφής εκτός της κυκλοφορίας (θησαυρός) και εντός της κυκλοφορίας (μέσο πληρωμής), και τέλος, σε έναν τρόπο ύπαρξης ο οποίος προσήκει στην έννοια, ως παγκόσμιο χρήμα. Άλλες δυνατότητες δεν υπάρχουν από εκεί και πέρα.

Όλες αυτές οι μορφές αποτελούν αποκλειστικά οικονομικούς προσδιορισμούς της μορφής του εμπορεύματος στην κυκλοφορία. Όταν ο Μαρξ παίρνει ως δεδομένο ότι προϊόντα, μη χρηστικές αξίες, πλεονάζων πλούτος ρίχνονται στη φωτιά της κυκλοφορίας, τότε σημαίνει αυτό κατ' αρχήν ότι τούτα είναι – ανταλλάξιμα – προϊόντα που τα παράγουν ανεξάρτητες μεταξύ τους μονάδες. Αυτή η άποψη παίζει στο *Πρόχειρο* ένα αποφασιστικό ρόλο: «Στον Adam Smith, η αντίφαση αυτή (δηλαδή των εμπορευμάτων ως ίσων μεταξύ τους και εξισώσιμων αντικειμενοποιήσεων του χρόνου εργασίας, προσθήκη του H.R.) εμφανίζεται ακόμη ως αντιπαράθεση. Δίπλα στο ιδιαίτερο εργασιακό προϊόν (το χρόνο εργασίας ως ιδιαίτερο αντικείμενο) ο εργάτης πρέπει να δημιουργήσει και μια ποσότητα καθολικού εμπορεύματος (το χρόνο εργασίας ως γενικό αντικείμενο). Οι δύο προσδιορισμοί της ανταλλακτικής αξίας φαίνονται στον Adam Smith να υπάρχουν εξωτερικά ο ένας δίπλα στον άλλο. Το εσωτερικό του συνολικού εμπορεύματος δεν φαίνεται να έχει καταληφθεί και διαπερασθεί από την αντίφαση. Αυτό αντιστοιχεί στη βαθμίδα της παραγωγής που έχει μπροστά του ο Adam Smith, όταν ο εργάτης κατείχε ακόμη ένα μέρος από τα μέσα συντήρησής του άμεσα στο προϊόν του· όταν δεν είχε εξαρτηθεί ακόμα από την ανταλλαγή ούτε ολόκληρη η δραστηριότητα, ούτε ολόκληρο το προϊόν του· όταν δηλαδή κυριαρχούσε ακόμα σε μεγάλο βαθμό η γεωργία για αυτοσυντήρηση (ή κάπως έτσι, όπως την ονομάζει ο Stewart) και η πατριαρχική βιομηχανία (χειροτεχνική υφαντουργία, οικιακή κλωστουργία συνδυασμένη με τη γεωργία). Ακόμη μόνο το πλεόνασμα ανταλλάσσεται σε μεγάλη έκταση στα πλαίσια του έθνους. Η ανταλλακτική αξία και ο καθορισμός από το χρόνο εργασίας

δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί ολοκληρωμένα σε εθνική κλίμακα» (Gr. 86 {A 118-199}).

Το χωρίο αυτό είναι από πολλές απόψεις επεξηγηματικό. Μπορούμε λοιπόν να συναγάγουμε τι είχε ο Μαρξ στο νου του όταν μιλούσε για προϊόντα, μη χρηστικές αξίες, πλεονάζοντα πλούτο που ρίχνονται στην κυκλοφορία. Σε καμιά περίπτωση δεν εννοούσε μια αρχαϊκή σπερματική μορφή της ανταλλαγής (ακόμη και αν στην παρατήρησή του για την ανταλλαγή σε είδος φαίνεται να υπονοεί κάτι τέτοιο. Υπό το νέο αυτό πρίσμα μπορούμε να εκλάβουμε την παρατήρησή του αυτή ως μεθοδολογικά λελογισμένο παράδειγμα και όχι ως απομίμηση μιας αρχικής κατάστασης), αλλά μια συγκεκριμένη βαθμίδα ανάπτυξης της αστικής κοινωνίας η οποία δεν έχει ακόμη διαπερασθεί πλήρως από το κεφάλαιο. Οι θεωρητικές κατασκευές του Adam Smith ερμηνεύονται συνεπώς απ' τον Μαρξ ως μια σκέψη που ανακλά αυτό ακριβώς το επίπεδο εξέλιξης – ένα ερμηνευτικό σχήμα που συναντάμε ήδη στα *Οικονομικά-φιλοσοφικά χειρόγραφα*. Αντίστοιχα, αναφέρεται η «κριτική του στη φενάκη», όχι σε έναν αρχαϊκό μεμονωμένο θησαυριστή ο οποίος καρπώνεται διαρκώς απ' την ανταλλαγή χρυσού με το να ρίχνει στην κυκλοφορία προϊόντα της εργασίας· αλλά στρέφεται με την κριτική του αυτή κατά των αυταπατών του «μονεταριστικού συστήματος», το οποίο φαντάζεται τον κοινωνικό πλούτο στο στιλπνό χρυσάφι. Η αυτο-«τοποθέτηση» του Μαρξ ως κριτικού βρίσκεται σε συμφωνία με αυτή την κατάταξη των θεωρητικών προκατόχων του, πράγμα που έχει γίνει ήδη σαφές απ' τα αναφερθέντα χωρία της Εισαγωγής. Με την περιεκτική πραγματικότητα της αφηρημένης εργασίας επιτυγχάνεται το ύψιστο εκείνο σημείο της παγκόσμιας ιστορίας, κατά το οποίο η θεωρία μετατρέπεται σε κριτική και σε θεωρητικό φανό, ο οποίος δείχνει την κατεύθυνση στην επαναστατική ορμή των προλεταριακών μαζών – έτσι τουλάχιστον κατανοούσε ο Μαρξ το έργο του τον καιρό της συγγραφής του *Προχείρου*.

Η έκφραση «επιφάνεια» έχει κατά συνέπεια περισσότερες πτυχές. Εννοεί κατ' αρχήν μια διαδικασία ανταλλαγής στην επιφάνεια αυτής της παλαιάς κοινωνίας που στηρίζεται ακόμη στη «γεωργία για αυτοσυντήρηση». Μόνο στην περαιτέρω πορεία της

ανάπτυξης αναδεικνύεται αυτή η επιφάνεια ως επιφάνεια μιας εντελώς άλλης δομής: «Η απλή κυκλοφορία, που δεν είναι παρά η ανταλλαγή εμπορεύματος και χρήματος, όπως και η ίδια η εμπορευματική ανταλλαγή με διαμεσολαβημένη μορφή, που φτάνει και μέχρι τον αποθησαυρισμό, μπορεί να υπάρχει ιστορικά – ακριβώς επειδή δεν είναι παρά διαμεσολαβητική κίνηση ανάμεσα σε σημεία αφετηρίας που έχουν προϋποτεθεί – χωρίς η ανταλλακτική αξία να έχει καταλάβει την παραγωγή ενός λαού είτε σ' ολόκληρη την έκταση, είτε σε βάθος. Ταυτόχρονα όμως φαίνεται ιστορικά πως η ίδια η κυκλοφορία οδηγεί στην αστική παραγωγή, δηλαδή στην παραγωγή που δημιουργεί ανταλλακτική αξία και δημιουργεί για τον εαυτό της μια βάση διαφορετική από την αρχική της αφετηρία. Η ανταλλαγή του πλεονάσματος είναι συναλλαγή που δημιουργεί ανταλλαγή και ανταλλακτική αξία. Δεν επεκτείνεται όμως πέρα από την ίδια την πράξη της ανταλλαγής και κινείται παράπλευρα ως προς την ίδια την παραγωγή» (*Αρχικό κείμενο* 921 {Γ 118-119}). Μόνο όταν δημιουργηθεί η «διαφορετική βάση», καθίσταται το Είναι αυτής της επιφάνειας «καθαρή επίφαση», με μια μεθοδολογικά αυστηρή σημασία. Και οι δύο απόψεις διεισδύουν στο *Πρόχειρο*. Η ανταλλαγή πλεονάσματος εγγυάται σε έναν ορισμένο βαθμό μέσα στη θεωρία την έκθεση της απλής κυκλοφορίας ως ανάπτυξη όλων των καθορισμών της μορφής που προσλαμβάνουν τα εμπορεύματα στην ανταλλαγή έναντι άλλων εμπορευμάτων. Είναι ταυτόχρονα η απόδειξη ότι η ανταλλακτική αξία που αναπτύσσεται σ' αυτή την ανταλλαγή και η αυτόνομη έκθεσή της δεν μπορεί να «συγκρατηθεί», είναι ασυγκράτητη, αν δεν μπορέσει να «συγκρατηθεί» από την πραγματικότητα της καθολικής εργασίας, όταν δηλαδή η εργασία απλά και μόνο κατέστη πρώτα στην πράξη αληθής.

Μόλις τελειώσει η ανταλλαγή – ως πραγματική! – εξαφανίζονται όλοι οι προσδιορισμοί της μορφής. Αλλά πώς είναι δυνατόν να «συγκρατηθεί» ο οικονομικός προσδιορισμός, η αξία, όχι μόνο στην έννοια αλλά επίσης και στην πραγματικότητα; Ποιες είναι οι προϋποθέσεις της «πραγματοποίησης της αξίας που διαιώνίζεται και αξιοποιείται;» (*Αρχικό κείμενο* 939 {Γ 832}), ο τוניσμός από εμένα, Η.Ρ.). Κατά την ανάλυση της έννοιας της

αξίας και της αντικειμενικότητας της αξίας προϋποθέσαμε αφηρημένα πως, σε ό,τι αφορά στην αξία χρήσης και την αυτοτελώς εμφανιζόμενη αξία, έχουμε να κάνουμε με δύο μορφές της αντικειμενικότητας της αξίας – την άμεσα ανταλλάξιμη αξία ως άμεσα υπαρκτή καθολικότητα απ' τη μια, το προς ανταλλαγή εμπόρευμα ως εξειδίκευση της καθολικότητας απ' την άλλη· τούτα όμως αποτελούσαν την έννοια – τώρα πρέπει να γίνουν και πραγματικότητα. «Υπάρχει (ο τονισμός από εμένα, H.R.) με τη μορφή της αντικειμενικότητας, αλλά είναι αδιάφορο αν αυτή η αντικειμενικότητα είναι του χρήματος ή του εμπορεύματος» (*Αρχικό κείμενο* 939 {Γ 833}). Αν υπήρχε η αντικειμενικότητα της αξίας στην πραγματικότητα της ανταλλαγής – σε τελική ανάλυση ακόμη και σε μια μορφή που θα αντιστοιχούσε στην έννοια του χρήματος – μόνο για «λογικά δευτερόλεπτα» (Otto Veit), ως φευγαλέα, τότε δεν θα μπορούσε να είναι αυτή η εξαφάνιση απόλυτη, άρα πλήρης διάλυση, αλλά μόνο η εξαφάνιση της μιας αντικειμενικότητας έναντι της άλλης. Η ιδιαίτερη μορφή έναντι της καθολικής και αντιστρόφως. Μια αδιάκοπη αλλαγή μορφής η οποία μπορεί να είναι στην πραγματικότητα αποκλειστικά και μόνο μια διαδικασία: «Η ένταξή του στην κυκλοφορία πρέπει η ίδια να αποτελεί συνθετικό στοιχείο της παραμονής στον εαυτό του και η παραμονή στον εαυτό του να είναι ένταξη στην κυκλοφορία» (*Αρχικό κείμενο* 931 {Γ 826}). Τούτη εδώ είναι η πιο αφηρημένη έννοια του κεφαλαίου – το κεφάλαιο ως διαδικασία: «Το χρήμα... που διαιωνίζεται και αξιοποιείται (πολλαπλασιάζεται) μέσα στην κυκλοφορία και διαμέσου της κυκλοφορίας, είναι κεφάλαιο. Στο κεφάλαιο, το χρήμα έχει χάσει την ακαμψία του και από χειροπιαστό πράγμα έγινε διαδικασία» (*Αρχικό κείμενο* 937 {Γ 831}). Το κεφάλαιο υπάρχει ως αδιάκοπη αλλαγή της μορφής, αλλά αυτή η αλλαγή της μορφής θα ήταν μόνο τυπική αν δεν εμπειριείχε την αύξηση της αξίας. Αφού όμως κάθε μορφή της αντικειμενικότητας είναι ήδη μια τελειωμένη μορφή, πώς είναι τότε η αύξησή της δυνατή; Αυτό το ερώτημα παραπέμπει στη ζωντανή εργασία ως πηγή της υπεραξίας. Όλα τα εμπορεύματα όπως επίσης και το ίδιο το χρήμα είναι προϊόντα – προϊόντα εργασίας, αντικειμενοποιημένη εργασία. «Το χρήμα είναι τώρα αντι-

κειμενοποιημένη εργασία, είτε έχει τη μορφή του χρήματος είτε τη μορφή ξεχωριστού εμπορεύματος. Κανένας αντικειμενικός τρόπος ύπαρξης της εργασίας δεν βρίσκεται απέναντι στο κεφάλαιο· αντίθετα, καθένας τους εμφανίζεται ως δυνατός τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου, που αυτό μπορεί να τον αποκτήσει με απλή αλλαγή μορφής. Μετάβαση από τη μορφή του χρήματος στη μορφή του εμπορεύματος. Μοναδική αντίθεση προς την αντικειμενοποιημένη εργασία είναι η μη αντικειμενική· σε αντίθεση προς την αντικειμενοποιημένη, η υποκειμενική εργασία ... Σαν χρονικά υπαρκτή, μη αντικειμενική (γι' αυτό και όχι ακόμη αντικειμενοποιημένη) εργασία μπορεί να υπάρχει μόνο ως δυναμικό, δυνατότητα, ικανότητα, ως εργατικό δυναμικό του ζωντανού υποκειμένου» (Αρχικό κείμενο 942 {Γ 836}). Από την άποψη των προσδιορισμών της μορφής που αναπτύχθηκαν πιο πάνω, είναι λοιπόν το κεφάλαιο η ενότητα των αξιακών μορφών, η ευρισκόμενη σε κυκλοφορία αξία, δεν υπάρχει πια ένα εντός και ένα εκτός της κυκλοφορίας· αν πρωτύτερα το μέσο πληρωμής και το παγκόσμιο χρήμα ως η άμεσα υπάρχουσα αξία εντός της κυκλοφορίας και ο συσσωρευμένος χρυσός εκτός της κυκλοφορίας αποτελούσαν μόνο φευγαλέες και αυτοαναιρούμενες μορφές, κατέστη τώρα η εξαφάνιση, ως διαδικασία, διαρκής – αλλά ως εξαφάνιση μιας μορφής έναντι της άλλης.

Αυτή η πορεία των σκέψεων μας οδήγησε ξανά πίσω στο σημείο στο οποίο «καταδεικνύεται... πως ο διαλεκτικός τρόπος παρουσίασης είναι σωστός μόνο όταν γνωρίζει τα όριά του» (Αρχικό κείμενο 945 {Γ 939}). Αυτή η μορφή έκθεσης είναι η μεθοδολογικά λελογισμένη απόδειξη ότι η κυκλοφορία των εμπορευμάτων διαμεσολαβείται μέσω αξιακών μορφών, οι οποίες δεν μπορούν να υπάρξουν, αλλά διαλύονται, αν δεν αποτελεί την υπόστασή τους η γενίκευση της καθολικής εργασίας. «Απ' την εξέταση της απλής κυκλοφορίας προκύπτει για μας η γενική έννοια του κεφαλαίου, διότι μέσα στον αστικό τρόπο παραγωγής η ίδια η απλή κυκλοφορία υπάρχει μόνο ως προϋπόθεση του κεφαλαίου και προϋποθέτοντάς το. Το γεγονός ότι το κεφάλαιο προκύπτει μ' αυτόν τον τρόπο δεν το καθιστά ενσάρκωση κάποιας αιώνιας ιδέας· αλλά δείχνει πως στην πραγματικότητα (ο τονισμός από εμέ-

να, H.R.) το κεφάλαιο, τώρα όμως μόνο ως *αναγκαία* μορφή, ανάγεται αναγκαστικά στην εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία, στην παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία» (*Αρχικό κείμενο* 945 {839}). Αν πρέπει λοιπόν να «συγκρατηθούν» οι αξιακές μορφές, τότε πρέπει η αξία να παράγεται στην πραγματικότητα ως αξία και υπεραξία. Η έννοια του κεφαλαίου έχει αποδώσει τη διαπίστωση αυτή – αλλά πώς η γενίκευση της καθολικής εργασίας μορφοποιείται στην πραγματικότητα αποτελεί ένα νέο κεφάλαιο και η ανάλυσή του προϋποθέτει την έννοια του κεφαλαίου, έτσι όπως οι αξιακές μορφές και οι μορφές του χρήματος προϋποθέτουν την έννοια της αξίας και του χρήματος.

Θα διακόψουμε σ' αυτό το σημείο τη σκιαγράφιση της μαρξικής έκθεσης. Εύκολα μπορούμε να διαπιστώσουμε με τη βοήθεια των παραπάνω ότι η δομή της επιχειρηματολογίας στο *Κεφάλαιο* παραμένει η ίδια, παρότι πολύ πιο «κρυμμένη» και με άλλο τονισμό. Οφείλουμε εδώ να σταθούμε σε μερικά μόνο σημεία. Το πιο καθοριστικό και σημαντικό σημείο είναι κατά τη γνώμη μου η – κεντρική στην έκθεση – κατάδειξη του ασυγκράτητου χαρακτήρα της αξίας στην απλή κυκλοφορία, η κατάδειξη δηλαδή του «είναι της ως... επίφασης». Μ' αυτό συμβαδίζει η ανάπτυξη της έννοιας του κεφαλαίου μέσα από την πραγματικότητα της αξίας στην απλή κυκλοφορία, όπου μόνο στο *Πρόχειρο* διατυπώνεται ρητά η κατηγοριακή κριτική στην αστική θεωρία για τον κυκλικό ορισμό του κεφαλαίου και συνάγεται το συμπέρασμα ότι η «κακή»-ατέρμονη κίνηση της αύξησης της αξίας πρέπει να εισαχθεί στον τρίτο καθορισμό του χρήματος. Στο *Κεφάλαιο* εισάγεται τούτη η καθοριστική νέα κίνηση μέσω της απλής αντιστροφής της μορφής κυκλοφορίας – η χαρακτηριστική γι' αυτή την κίνηση αντίφαση μεταξύ του απεριόριστου της γενικής μορφής και της πραγματικότητάς της ως περιορισμένου πλούτου δεν αναπτύσσεται. Στο *Κεφάλαιο*, κατά την προσέγγιση της ιστορικής πραγματικότητας, τη μεθοδολογική θέση που κατείχε ο αποθησαυρισμός στο *Πρόχειρο* λαμβάνει το εμπορικό κεφάλαιο· το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη της «κρυμμένης» μεθόδου· και έτσι, η αντίληψη περί της διαλυόμενης αξίας στην πραγματικότητα της

κυκλοφορίας σχηματοποιείται ως εξής: «Το κεφάλαιο δεν μπορεί να πηγάζει απ' την κυκλοφορία και δεν μπορεί επίσης να μην πηγάζει. Πρέπει να πηγάζει ταυτόχρονα μέσα σ' αυτή και όχι μέσα σ' αυτή» (23, 180).

4. Η παράσταση της αξίας και η πραγματική αξία

Η εμφαντική έννοια της κριτικής της συνολικής αστικής θεωρίας είναι κατά τη γνώμη μου συνυφασμένη με την έννοια της απλής κυκλοφορίας. Τη στιγμή κατά την οποία ο Μαρξ κρύβει τη «μέθοδο» αυτή και την θέτει όλο και περισσότερο στο περιθώριο, αποδυναμώνεται αναγκαστικά η έννοια της κριτικής. Σ' αυτό συνηγορεί, επίσης, το ότι η αρχική στοχοθέτηση εμφανίζεται τώρα μόλις στον υπότιτλο του *Κεφαλαίου*. Η μετατόπιση της έκθεσης της αντίφασης στο εμπορικό κεφάλαιο πρέπει να υποθέσουμε ότι συνοδεύεται και από την αλλαγή του τρόπου με τον οποίο ο ίδιος ο Μαρξ κατανοεί τον εαυτό του μέσα στην ιστορική του διαδρομή, και συγκεκριμένα ως θεωρητικό στοχαστή και κριτικό της πολιτικής οικονομίας.

Ως προς τη διαλεκτική μέθοδο μπορούμε να διαπιστώσουμε, με βάση τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, ότι είναι άγονη η απλή παραπομπή σε σχήματα της επιχειρηματολογίας της εγγελιανής φιλοσοφίας χωρίς τη λεπτομερή ανασυγκρότηση της μαρξικής, δηλ. της οικονομικής προβληματικής. Το ότι ο Μαρξ αναλαμβάνει τον προγραμματικό στόχο της εγγελιανής *Φαινομενολογίας*, θα μπορούσε να καταδειχθεί ήδη με τη βοήθεια μιας φράσης από την Εισαγωγή. Μια πιο ακριβής ανάγνωση του *Προχείρου* παρέχει επιπλέον κατά λέξη αποδείξεις. Αναφέρει λοιπόν στο *Αρχικό κείμενο* 939 {Γ 833} το «νοητό προσδιορισμό» της ανταλλακτικής αξίας και μετά ότι «το κεφάλαιο... δεν είναι πια ένα πράγμα, αλλά μια διαδικασία» (*Αρχικό κείμενο* 935). Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει τα βήματα της έκθεσης που σκιαγραφήσαμε παραπάνω ως μια παράφραση των τριών πρώτων κεφαλαίων της *Φαινομενολογίας* από τη σκοπιά της κριτικής της οικονομίας – και μάλιστα με την εξής έννοια (όπως τονίζει ξεκάθαρα ο Χέγκελ στη *Φαινομε-*

νολογία): πρόκειται αποκλειστικά για την έκθεση αφαιρέσεων της πραγματικότητας του πνεύματος – και, αντίστοιχα, του κεφαλαίου.

Αν η αλήθεια της κατ' αίσθησιν βεβαιότητας είναι το ότι δεν μπορεί να πει αυτό που εννοεί, υπάρχει δηλαδή μόνο ως αναιρούμενη, φευγαλέα, τότε είναι κατά τον ίδιο τρόπο και η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος μόνο «νοητή», αφού γίνεται πραγματική ανταλλακτική αξία μόνο ως αυτοαναιρούμενη, φευγαλέα. «Από την άλλη μεριά, η ανταλλακτική αξία (στο κεφάλαιο, προσθήκη H.R.) έχει προϋποτεθεί όχι πια ως απλή ανταλλακτική αξία, όπως υπάρχει ως απλός προσδιορισμός στο εμπόρευμα πριν αυτό ενταχθεί στην κυκλοφορία, αλλά πολύ περισσότερο ως νοητός μόνο προσδιορισμός – αφού το εμπόρευμα μόνο στην κυκλοφορία γίνεται φευγαλέα ανταλλακτική αξία» (*Αρχικό κείμενο* 939, {833}). Από την κριτική της κατ' αίσθησιν βεβαιότητας προκύπτει ωστόσο κάτι εξαιρετικά σπουδαίο και σημαντικό: στην παρατηρούσα συνείδηση «γεννήθηκε» η αρχή του καθολικού. Και πώς ορίζει ο Χέγκελ την αρχή αυτή; «Ένα τέτοιο απλό, το οποίο υπάρχει μέσω άρνησης, δηλαδή δεν είναι ούτε τούτο ούτε εκείνο, αλλά είναι ένα μη τούτο, και επίσης δεν έχει κανένα ενδιαφέρον να είναι τούτο ή εκείνο, το ονομάζουμε ένα καθολικό» (PdG 82). Και έτσι ακριβώς προκύπτει και απ' την ανταλλαγή μια αρχή, η αξία. Πώς λοιπόν ορίζει ο Μαρξ αυτή την αρχή (στο βαθμό που είναι πραγματική, δηλαδή ήδη κεφάλαιο): «Είναι η ενότητα εμπορεύματος και χρήματος, αλλά αποτελεί την εν διαδικασία ενότητά τους – ούτε το ένα ούτε το άλλο, και εξίσου το ένα και το άλλο» (*Αρχικό κείμενο* 939 {833}). Προηγουμένως παρουσιάζεται η αρχή αυτή, τούτη η αμφίδρομη κίνηση, ως πράγμα που αφανίζεται στη διαλεκτική του. Στον τρίτο καθορισμό του χρήματος, δηλ. στον καθολικό πλούτο ως περιεχόμενο και μορφή, εμφανίζεται το χρήμα ως πράγμα. Αλλά το πράγμα αυτό φανερώνεται στην πραγματικότητα της κυκλοφορίας ως μια διαλεκτική του πράγματος και των ιδιοτήτων του. Το ένα είναι πραγματικός πλούτος μόνο στο βαθμό που εξαφανίζεται έναντι των άλλων· αυτά με τη σειρά τους, με το να ταυτίζονται άμεσα με το ένα, εξαφανίζονται ως τα πολλά. Έτσι όπως η αντίληψη στρέφεται πίσω στην κατ' αίσθηση βεβαιότητα του εννοείν και το πράγμα

διαλύεται «σε ελεύθερη ύλη», κατά τον ίδιο τρόπο και ο θησαυριστής στρέφεται πίσω στη «νοητή» ανταλλακτική αξία του θησαυρού: αυτό που κρατά είναι ένα φυσικό αντικείμενο, χρυσός, όχι όμως η γενική μορφή του πλούτου. Ο υγιής κοινός νους του θησαυριστή, που εκλαμβάνει τον χρυσό ως τον αληθινό πλούτο, γίνεται θύμα «του παιχνιδιού αυτών των αφαιρέσεων· είναι ο φτωχότερος όλων, εκεί που νομίζει ότι είναι ο πλουσιότερος» (PdG, 101). Διότι: «Μπορώ να τοποθετήσω πραγματικά το είναι-του-για-μένα μονάχα παραδίνοντάς το σαν απλό είναι για άλλους. Αν θελήσω να το κρατήσω, εξαϋλώνεται μέσα στα χέρια μου σε απλό φάντασμα του πραγματικού πλούτου». (Gr. 145 {A 167}). Είναι μια «ασυγκράτητη κίνηση» της άμεσης σύμπτωσης και, κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο, της άμεσης διάλυσης. Για την αντίληψη, που δεν μπορεί να συγκρατηθεί και στρέφεται συνεχώς πίσω στην αισθητή βεβαιότητα, χάνεται η ακοή και η όραση και πρέπει η ίδια να εγκαταλείψει αυτό το παιχνίδι των αφαιρέσεων και να εκλογικευτεί, έτσι όπως ο θησαυριστής μπορεί μόνο εκλογικευμένος να υπάρξει ως καπιταλιστής, ως «ορθολογικός θησαυριστής». Αν η κίνηση της αξίας οφείλει να μη διαλύεται επανειλημμένα στην «ανόργανη τέφρα», τότε θα πρέπει η «ένταξη στην κυκλοφορία... να αποτελεί η ίδια συστατικό στοιχείο της παραμονής στον εαυτό της και η παραμονή στον εαυτό της να είναι ένταξη στην κυκλοφορία» (Αρχικό κείμενο 931, {Γ 826}), και αυτή η ίδια η κίνηση πρέπει να «συγκρατηθεί» – ως πραγματική – από μια δύναμη, από την εργατική δύναμη που αυξάνει την αξία.

Δεν θα εξετάσουμε περαιτέρω αν σε τούτο, επίσης, το σημείο συνεχίζεται η ταύτιση με τους στόχους της εγγελιανής Φαινομενολογίας. Από την άποψη ωστόσο της κριτικής προκύπτει μια εκπληκτική σύμπτωση: ο Μαρξ επαναλαμβάνει στο επίπεδο της πολιτικής οικονομίας την εγγελιανή κριτική στην πλατωνική διδασκαλία των δύο κόσμων. Το κεφάλαιο «Δύναμη και Διάνοια» αναιρεί τον αισθητό και τον πρώτο υπεραισθητό κόσμο στον δεύτερο υπεραισθητό. Το γιγαντιαίο αίτημα των *Οικονομικοφιλοσοφικών χειρογράφων*, να αναιρέσουν δηλαδή την συνολική ευρωπαϊκή φιλοσοφία στην ίδια την – προς αναίρεση ευρισκόμενη – οικονομία, συνεχίζει να υπάρχει στο *Πρόχειρο*. Στις διατυπώσεις των θεωρη-

τικών της οικονομίας Sismondi και Say μπορούμε εύκολα να διακρίνουμε τον πλατωνισμό του ιδεαλισμού της αξίας. «Κεφάλαιο σταθερή... αξία, η οποία δεν καταστρέφεται πια· η αξία αυτή αποσπάται από το προϊόν που τη δημιούργησε: η αξία παραμένει όπως μια μεταφυσική, χωρίς υπόσταση ποιότητα διαρκώς στην κατοχή των ιδίων καλλιεργητών» (Gr. 172). Εδώ βλέπουμε καθαρά προς ποια θεωρητική τοποθέτηση προσανατολίζεται ο Μαρξ όταν κατά την κριτική έκθεση των κατηγοριών δεν αναπτύσσει την «αιώνια» αξία μέσα από την εργασία αλλά από την κυκλοφορία των εμπορευμάτων. «Απ' την εξέταση της απλής κυκλοφορίας προκύπτει για μας η γενική έννοια του κεφαλαίου, διότι μέσα στον αστικό τρόπο παραγωγής η ίδια η απλή κυκλοφορία υπάρχει μόνο ως προϋπόθεση του κεφαλαίου και προϋποθέτοντάς το. Το γεγονός ότι το κεφάλαιο προκύπτει μ' αυτόν τον τρόπο δεν το καθιστά ενσάρκωση κάποιας αιώνιας ιδέας· αλλά δείχνει πώς στην πραγματικότητα το κεφάλαιο, τώρα όμως μόνο ως *αναγκαία* μορφή, ανάγεται αναγκαστικά στην εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία, στην παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία» (*Αρχικό κείμενο* 945 {839}). Ο Μαρξ προσεγγίζει λοιπόν θετικά την οικονομική θεωρία στο βαθμό που δέχεται κατ' αρχήν τη σύλληψη της αξίας του κεφαλαίου ως «ιδέα» με τη φιλοσοφική, μεταφυσική έννοια και την βλέπει ως ακριβή περιγραφή αυτής της *causa sui*: στη συνέχεια όμως ασκεί κριτική με μια διπλή έννοια. Η πρώιμη ρήση ότι πρέπει κανείς «να παίξει στις σχέσεις τη δική τους μελωδία για να τις κάνει να χορέψουν» χρησιμοποιείται κατ' αρχήν ως θεωρητική κριτική, και κατ' επέκταση στην κριτική παρακολούθηση της πραγματικής κίνησης της αξίας, στο βαθμό που ο Μαρξ δείχνει ότι αυτή η «φαινομενικά αιώνια ιδέα» της αντικειμενικής αξίας δεν μπορεί ούτε αυτή να συγκρατηθεί. Η κατάδειξη του «ασυγκράτητου χαρακτήρα» της αυτονομημένης αξίας στην απλή κυκλοφορία συμπληρώνεται με την αποκάλυψη ότι η αυτονομημένη αξία δεν μπορεί να «συγκρατηθεί» ούτε στην πραγματικότητα. «Στο βαθμό που η εργασία, στην άμεση μορφή της, έχει πάψει να είναι η κυρίαρχη πηγή πλούτου, ο χρόνος εργασίας παύει και πρέπει να πάψει να είναι το μέτρο του και επομένως η ανταλλακτική αξία πρέπει να πάψει να είναι το μέτρο της αξίας

χρήσης. Η *υπερεργασία των μαζών* έπαψε να είναι ο όρος ανάπτυξης του καθολικού πλούτου, όπως η *μη εργασία των λίγων* έπαψε να είναι ο όρος ανάπτυξης των γενικών δυνάμεων του ανθρώπινου νου. Από αυτό το γεγονός καταρρέει η παραγωγή που στηρίζεται στην ανταλλακτική αξία (Gr. 592, ο τονισμός της τελευταίας πρότασης από εμένα, H.R.).

Μια «προσήκουσα στην έννοια, ύπαρξη της αξίας στην πραγματικότητα ως αιθαλής, αιώνια και αυξάνουσα αξία» θα ήταν μια οντολογία της αξίας αδιανόητη για τον Μαρξ. Το γεγονός όμως ότι παρά ταύτα γεννάται η παράσταση της αξίας του κεφαλαίου ως «ενσάρκωση μιας αιώνιας ιδέας», πρέπει να αποτελέσει και αυτό αντικείμενο θεωρητικής ανάπτυξης, σε έναν ορισμένο βαθμό, ως το κεντρικό στοιχείο του αστικού αξιακού ουρανού. Το ότι οι οικονομολόγοι, στις προσπάθειές τους να προσδιορίσουν την αντικειμενικότητα και την ποιότητα του κοινωνικού προϊόντος, δανείζονται ακόμη και παραστάσεις της φυσικής σχετικά με τη διατήρηση της ενέργειας, είναι μόνο η πλέον αποκαλυπτική έκφραση του *a priori* χαρακτήρα αυτής της υπερβατολογικής επίφασης, που συνδέεται με την αξία. Πώς μπορούμε όμως να συλλάβουμε αυτόν τον *a priori* χαρακτήρα; Η αρχική «σύγχυση» προϊόντος και εμπορεύματος συνεχίζεται: όλα τα υλικά στοιχεία της συνολικής διαδικασίας γίνονται αντιληπτά ως ύλη, ως φυσικά αντικείμενα, ως συγκεκριμένα, ως αισθητά, και το χρήμα αποτελεί τότε τη διαμεσολαβούσα, συνθετική ενότητα ενός ετερογενούς πολυσχιδούς, η οποία πρέπει να υπάρχει ως τέτοια ήδη απ' την αρχή. Αλλά αυτό το ετερογενές δεν είναι κάτι άμεσο. Είναι, στην πραγματικότητα του καπιταλισμού, η εξειδίκευση της καθολικής εργασίας, της οποίας τα προϊόντα – αυτό θέλει να δείξει η μαρξική έννοια της αξίας – ισχύουν ως αξίες, διότι έχουν εξισωθεί από τους ανθρώπους κατά την ανταλλαγή σε μια αντικειμενική κίνηση του στοχασμού· και είναι αξίες διότι έχουν παραχθεί ως καθολικά προϊόντα στο «πραγματοποιημένο σύστημα της εργασίας που δημιουργεί ανταλλακτική αξία». Απ' τη στιγμή που συστήθηκε ένα σύστημα ιδιωτικής παραγωγής και συνετελέσθη, άρα, ο «καταμερισμός της εργασίας», τότε καταμερίζεται επίσης η μία εργασία. Στην παραγωγή καταναλίσκεται ανέκαθεν η συγκεκριμέ-

νη εργασία ως η εξειδίκευση της καθολικής εργασίας, το συγκεκριμένο-αισθητό ισχύει ανέκαθεν ως αντικειμενοποίηση του καθολικού. Παράγονται λοιπόν πραγματικές αξίες. Στην πραγματικότητα υπάρχει μια συνολική εργατική δύναμη, η οποία αντικειμενοποιείται σε αξίες στη συνεχή μεταμόρφωση από την αρχική της φύση σε καταναλώσιμα αντικείμενα χρήσης και μέσα παραγωγής. Πώς εμφανίζεται όμως αυτή η αδιάκοπη αντικειμενοποίηση η οποία κάνει τη συνολική αξία να αυξάνει με το να αλλάζει το υλικό και να καταναλίσκεται; Όλα τα υλικά συστατικά στοιχεία της παραγωγής είναι, ακριβώς επειδή είναι άμεσες αξίες, για την άμεση συνείδηση πάντοτε μόνο μεμονωμένα πράγματα, υλικά. Όπου όμως εμφανίζεται η αξία, εμφανίζεται ως φευγαλέα. Αποδεικτικός στόχος της έκθεσης της απλής κυκλοφορίας είναι η κατάδειξη ότι η ανταλλακτική αξία δεν μπορεί να συγκρατηθεί ως «σταθερό άμεσο ισοδύναμο», ως αιιθαλής αξία. Οι πιο σημαντικές κατηγορίες που αφορούν στην εμπειρία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, η τιμιακή μορφή και αυτή του μέσου κυκλοφορίας, συνίστανται στην παράσταση, με άλλα λόγια στην υποστασιοποίηση μιας λειτουργίας. Η «υπόστασή» του – ως μέσο κυκλοφορίας – συνίσταται στο ότι «εμφανίζεται συνεχώς ως αυτή η εξαφάνιση». Αυτό λοιπόν που αντικειμενοποιείται είναι η αδιάκοπη εξαφάνιση της αυτοτελούς ανταλλακτικής αξίας. Σ' αυτή την «υπόσταση» συνενώνονται οι άλλες μορφές, η τιμιακή μορφή ως η νοητική προεικόνιση αυτής της λειτουργίας, καθώς επίσης και η «κακή»-ατέρμονη κίνηση της αύξησης, που παίρνει τη μορφή του κέρδους και του τόκου. Αυτά δηλαδή που, στο πέρασμα μέσω της κριτικής, φανερώνονται ως δύο μορφές της αντικειμενικότητας της αξίας – «Υπάρχει με τη μορφή της αντικειμενικότητας, αλλά αδιαφορεί αν αυτή η αντικειμενικότητα είναι του χρήματος ή του εμπορεύματος» (πρβ. *Αρχικό κείμενο* 939 {Γ 833}) – παρουσιάζονται στη «φυσική συνείδηση» του πρακτικά δρώντος ως ένας κόσμος από πράγματα που συναντά η συνείδηση μπροστά της: αισθητά αντικείμενα και ένα μέσο που διαμεσολαβεί, δηλ. το χρήμα, το οποίο είναι και αυτό ένα πράγμα. Ο Μαρξ ειρωνεύεται τον Thomas Hodgskin που εξέφρασε ανοιχτά αυτή την άποψη. Ένας «έξυπνος Άγγλος οικονομολόγος ισχυρίστηκε σωστά ότι το χρήμα

είναι ένα απλό όργανο, όπως ένα πλοίο ή μια ατμομηχανή, όχι όμως η έκθεση μιας κοινωνικής παραγωγικής σχέσης, και συνεπώς δεν αποτελεί οικονομική κατηγορία. Καταχρηστικά λοιπόν ασχολείται μ' αυτό η πολιτική οικονομία, η οποία δεν έχει πραγματι τίποτα κοινό με την τεχνολογία (MEW 13, σ. 36).

Πού βρίσκεται λοιπόν η αξία; Μήπως μόνο στην παράσταση, και μάλιστα – όπως άλλωστε τη σκιαγραφήσαμε στην αρχή ως μεταφυσικό δαίμονα της οικονομίας – σ' εκείνη την παράσταση μιας άνευ ποιότητας ποσότητας που «προσκολλάται» στα συγκεκριμένα πράγματα ως αντικειμενική «αξιακή ιδιότητα»; Είναι λοιπόν μια αξία, που είναι δεμένη στα υλικά πράγματα, που «ενσωματώνεται» μέσα σ' αυτά, που βρίσκει την έκφρασή της στο χρήμα, μπορεί και κατά συνέπεια να διακριθεί από το ίδιο το χρήμα, δηλαδή από την παράσταση της τιμής και από το μέσο κυκλοφορίας. Αυτή η διακρινόμενη από το χρήμα αξία «παριστάνεται» επίσης ως μια αντικειμενική εσωτερική φύση των πραγμάτων που «εκφράζεται προς τα έξω»· και κατέχει επίσης, ως άνευ ποιότητας ποσότητα, τη «δύναμη» να «έλκει» άλλα πράγματα, να ανταλλάσσεται έναντι αυτών.

Η οικονομική επιστήμη προσπαθεί αδιάκοπα να αποσυνδεθεί από αυτόν τον αθέατο κόσμο [Hinterwelt] και να περιορίσει την οικονομία στον έναν κόσμο των αισθητών πραγμάτων. Αυτός ο υπεραισθητός κόσμος της αξίας δεν επιτρέπεται να υπάρξει – και όμως δεν μπορεί να απομακρυνθεί η αξία από τον αισθητό κόσμο. Διότι κάθε κεφαλαιοκράτης, που κάνει υπολογισμούς, πρέπει να διαφυλάξει την ενότητα αυτής της αδιάκοπης αλλαγής της μορφής, όταν θέτει ως βάση μια αξία η οποία πρέπει να αξιοποιηθεί. Αυτή η «οικονομική διάσταση», η οποία, σύμφωνα με τον Gottl-Ottlilienfeld, προηγείται κάθε συγκεκριμένης δυνατότητας υπολογισμού ως διαστατός ορίζοντας και συνενώνεται με τα πράγματα²⁵ και διακρίνεται από το ίδιο το χρήμα, μολονότι απ' την πλευρά της εξαρτάται από την ύπαρξη του χρήματος, δεν είναι μια επινόηση, όπως για παράδειγμα υπέθεσε ο Bailey²⁶. Εί-

25. Friedrich von Gottl-Ottlilienfeld, *Die wirtschaftliche Dimension*, Ιένα 1923.

26. Πρβ. *Theorien über Mehrwert*, Μέρος 3, σ. 143.

ναι μια μη αποφευκτέα, αναγκαία μορφή λαθραίας αντικειμενικότητας μέσα στην παράσταση, που πρέπει να συνοδεύει την αντικειμενική ενότητα της παραγωγικής διαδικασίας ως διαδικασίας αξιοποίησης. Επινόηση θα ήταν η αξία, αν προερχόταν αποκλειστικά από το χρήμα. Επινόηση είναι η αξία, επειδή η ευρισκόμενη σε κυκλοφορία, διατηρούμενη αξία, όταν βρίσκεται σε εμπορευματική μορφή, πρέπει στην ταυτότητά της να διακρίνεται από το προϊόν, όπως και από το ίδιο το χρήμα. Θα μπορούσαμε επίσης να πούμε: αφού το εμπόρευμα και το χρήμα αποτελούν στην πραγματικότητα του καπιταλισμού μόνο – φευγαλέες – εξειδικεύσεις του ενός, μπορούν να «συγκρατηθούν» ως εξειδικεύσεις του ενός, μόνο αν αυτό το ένα, το καθολικό, κρατηθεί και αυτό με τη σειρά του σταθερό – και κρατιέται σταθερό με τη μορφή αυτής της αντικειμενικής παράστασης. Παριστάνεται μια μη αντικειμενοποιημένη αντικειμενικότητα, ακριβώς αυτή η άνευ ποιότητας ποσότητα, η οποία – όπως σκιαγραφήσαμε στην αρχή – παίρνει διάφορες μορφές, ως «σταθερά αγαθά κεφαλαίου» που «αποδίδουν αξία με το κομμάτι», ως πρώτη ύλη, ως προκαταρκτικά προϊόντα, ως δαπανημένη σε εργατικό μισθό, ως εκτεθειμένη στον υψηλότερο αριθμό κομματιών λόγω αύξησης της παραγωγής κτλ. Ο Simmel, ο οποίος στη *Φιλοσοφία του χρήματος* ασχολήθηκε αποκλειστικά με την αντιπαράθεση αντικειμένων ανταλλαγής και χρήματος, έχει «στ' αλήθεια» το κεφάλαιο στο νου του όταν στη μεγαλοφυή του πρόταση επιζητά να συλλάβει την παράσταση της αξίας ως παράσταση μέσα στη συνείδηση μιας αξίας που υπάρχει εκτός της συνείδησης. Η απριοριστικότητα αυτής της παράστασης, ο χαρακτήρας της μιας «αιώνιας ιδέας», θεμελιώνεται στο γεγονός ότι η πραγματικότητα της καθολικής εργασίας υπάρχει πάντοτε μόνο στις ιδιαίτερες αντικειμενοποιήσεις οι οποίες είναι πάλι για την ίδια τη «φυσική συνείδηση» απλά μόνο πράγματα. Στην *Κριτική*, όμως, εμφανίζεται αυτός ο αισθητός και ο υπεραισθητός κόσμος ως η ενότητα ενός αντεστραμμένου κόσμου, στον οποίο τα αισθητά-συγκεκριμένα πράγματα αποτελούν στη συγκεκριμένη τους μορφή εξειδικεύσεις του καθολικού το οποίο «παριστάνεται» ως η ταυτόσημη ενότητα εντός και πέρα από τα πράγματα.

Ως αντικειμενική παράσταση η ενότητα αυτή αποτελεί τη βάση της μακροοικονομίας η οποία επιχειρηματολογεί με μυστικιστικές έννοιες όπως «μεγέθη αξίας», «όγκοι αξίας», «ρεύματα αξίας». Αθροίζονται «μεγέθη αξίας» τα οποία δεν μπορώ να τα βρω πουθενά στον αισθητό κόσμο – ξανά αυτή η αντικειμενική άνευ ποιότητας ποσότητα, που αντιπαρατίθεται σε μια χρηματική ποσότητα, η οποία επίσης είναι ενσάρκωση αυτής της αντικειμενικής ενότητας. Διότι και οι δύο είναι ισοδύναμες, ανταλλάξιμες, άρα της ίδιας ποιότητας.

Πώς έχουν όμως τα πράγματα με τη λεγόμενη πραγματική αφαίρεση; Είναι ο γρίφος μιας θεωρίας, η οποία επισημαίνει ότι κάτι αφηρημένο είναι πιο πραγματικό από το λεγόμενο μεμονωμένο· η οποία όμως την ίδια στιγμή αδυνατεί να εξηγήσει πώς είναι αυτό το αφηρημένο πραγματικό. Είναι η ιδιαίτερη εργασία αυτή που πραγματικά καταναλίσκεται στην πραγματικότητα του κυκλοφορούντος κεφαλαίου ως εξειδίκευση της καθολικής εργασίας. Η αντικειμενικότητα της αξίας είναι λοιπόν η υπαρκτή αντικειμενοποίηση της καθολικής εργασίας στην ολότητα των αξιών χρήσης και μπορεί ως εκ τούτου να νοηθεί μόνο θεωρητικά και όχι πια να «παρασταθεί».

Στη θέση του Adorno ότι το αφηρημένο στον καπιταλισμό είναι πολύ πιο πραγματικό από το κατ' άμεση αίσθηση συγκεκριμένο, μπορεί να δοθεί πραγματικά ακριβές περιεχόμενο: στην πραγματικότητα αναπαράγεται εκείνη η αξία (και παριστάνεται αντικειμενικά ως αιώνια αξία) η οποία απ' την πλευρά της μπορεί να «συγκρατηθεί» από την υπερεργασία²⁷, άρα από την ανταλλαγή χωρίς ισοδύναμο· το συγκεκριμένο, το επεξεργασμένο υλικό, είναι ο συμπαίκτης· η πραγματικότητα της αξίας βασίζεται στη διαδικασία της συνεχούς εξαφάνισης του εμπορεύματος ως καταναλώσιμη αξία χρήσης: «Διαδικασία παρέλευσης της παρέλευσής του» (*Αρχικό κείμενο* 938 {Γ 832}).

27. Σε σχέση μ' αυτό μπορούμε να παραπέμφουμε στην έκθεση της «διαλεκτικής του νόμου ιδιοποίησης», η οποία παρέχει την απόδειξη αυτού.